

Флорін Луна

3

НОТАТНИК

EX LIBRIS

ДОМА
СЕРГЕЯ СЕРГЕЕВИЧА
ЕЗОВСКОГО

Друк. „Укр. Прометей”—13824 Жоз. Сантау, Detroit 12. ~~Mich~~

TULA-online.org

Ю Р І И Л И П А

Н О Т А Т Н И К

Н О В Е Л І

Т О М ІІІ.

ГРИНІВ

I.

Густіше западала зимова ніч за вікнами. Над снігами, над непорушним селом усе дзвінкіш просторився мороз. Сходив, як місяць.

До низьких кімнаток Гавришів ніч приходила просто: господарі Гринева починали позіхати. Спочатку позіхав голосно сивуватий Гавриш, за ним крадькома, дрібно хрестячи рот — і мала, зморщена жінка Гавриша. Тоді дугастоброве, тонконізд্রে, сухе і смугляве, як у араба, лице галичанина блискало ввічливою усмішкою, — він уривав свої оповіді. Казав Гавришам надобраніч, накидав на себе кожух (зима 1916-17 рр. була гостра) і біг через подвір'я до себе в стайню.

Там поринав у теплу сутінь і запах кінського поту, вилазив високо по драбині на сіно, стелився, сідав і починав прислухатися.

Здолу було чути хрустіння сіна і глибоке зідхання коней, переступання копит на дерев'яній підлозі, а він, взявшись за бантину обома руками, слухав, питав темряву широко розплющеними очима.

Його думка зривалась понад стіни стайні, як швидка силвета темного птаха, кружляла над темним селом, де навіть не брехали собаки, зарившись у солому від морозу; кружляла над горбами снігу, сахалась до недалекого містечка Звенигородки, де стояли притулені до себе присадкуваті доми, як міщани в жовтих, коротких кожушках; летіла далі й далі, і зникала тінню, як хижий птах, що не знайшов своєї здобичі...

І тоді думки його зникали: він чув у собі тільки одно велике прислухання без слів і без думок. Щось велике і нове мало до нього заговорити. Він же ж, нарешті, був там, куди прагнув прийти. Він, син Галичини, в самому серці України. В третьому році війни, всупереч усьому, всупереч російському полону, під чужим прізвиськом — в ній. Вона обгорнула його, але він не чув нічого. Як мала риба, що стояла, що припала до дна широкої й глибокої ріки, — нічого.

Він так і засипляв, півсидячи, заплутавшись в кожусі, закрившись в сіно. І снилось йому не раз минуле.

...Був сонячний ранок у неділю, йому ж було чотирнадцять літ. Вони, молодіж, бавилися в березовім переліску за містечком. Була така гра — закінник: серед білоти весняних беріз із липким, тріпотливим листям з'являлось лукаве лице, вимовляло задихано, як закляття, чиєсь імено — той названий вибігав, і обоє зникали. Втікали, переганяючи один одного, втікаючи ще від когось солодкого і весняного.

Він викликав Стефцю Вавриківну, і вона одразу скрикнула, почервоніла і почала втікати. Він біг за нею, а довкола сонце ходило медовими плямами по свіжій траві і колихалися над яром квіти: білі проліски й жовті, розчепірені пальці Божих ручок.

Він наздогнав Стефцю над потоком, і вхопив її за вузьке плече, і Стефця раптом упала, мов якась сила притиснула її до землі. І тоді здолу звела на нього свій блискучий, чорноокий погляд, мов питаючись, і сміялась. Трави пахнули сильніше, келихи Божих ручок дзвонили голосніше, блідозелені листки з лопотінням розклеювались на весняних березах, і він схилявся нижче над нею, над її устами.

— Ні, — казала тихо Стефця, — ні, — казала коло самого його лица, — ні, ти не будь такий певний, Ромцю милий, — і зривалась знову, і втікала від нього, остовпілого, все швидше й швидше. Все меншала її силвета в яснозеленій, сонячній глибині...

— Старший десятнику Гринів, — чув раптом над собою сухий, гострий голос поручника С., забитого під Маківкою, — ви будете провадити патрулю!

І тихіше додавав голос: — Уважай, Ромцю милий, ува-

жай, там — тромельфаєр!

І тоді страшний рев важкої артилерії з тріскотінням кулеметів, з оглушливими розривами бомб, зриває Гринева. Він стає навколішки і притискає руки до серця, що неспокоїно колотиться. Чує в собі несамовите напруження, крик усіх своїх сил, хоче кинути комусь виклик, гасло...

Але довкола — ніч, довкола — тиша, і він — сам, і десь високо, високо над ним пливе потужною рікою — великий край. Тоді він знову засипляє із виразом здивованим і три-вожним...

І вдень, коли Гринів розмовляв із людьми, у нього теж часто з'являвся вираз ввічливий і питальний, майже жадібний. Заглядав у чужі лица, в очі, — може звідти заговорить до нього незнане, велике, може обізветься його потужна пригода?

Довкола були селяни, а лица селян були зимні. Проходили коло нього високі, кремезні, неговірки і байдужі байдужістю змовників. Між собою не розмовляли багато, — порозумівалися півсловом, кивком голови, повільним півусміхом під вусом, або й коротким, скаженим блиском очей. Уміли ненавидіти й уміли мовчати. З тієї важкої мовчанки часами блискавицею випадав вогонь і спалював ситу, безпечну економію, часами вилітала звідти куля і клала трупом ненависного жандарма або й поміщика.

На усміх не відповідали усміхом: не вірили нікому, хто не був із них. Коли Гринів розмовляв з ними невисокий, зручний і усміхнений, він часто не знав, чи часом ці маломовні люди не кепкують собі з нього? Дивились згори на нього.

II.

Різдво зближалося. Розцвітало в думках, іскрилось синім переблиском, як троянди інею на шибках.

На Різдво мала приїхати до Гавришів Китті, телеграфістка із станції. Китті, що її вже бачив Гринів кілька разів, Китті з іскряними, карими очима, з вигнутими, малими устами, з предивним, свіжим, коротким сміхом.

— Предивна істота, Китті, Китті, — сказав Гринів, за-

сипляючи у себе на сні, в очікуванні, в упоєнні. Засипляючи він бачив дивний край, — замість пагорбів були заслонені, маленькі перса Китті, замість джерел і озерець — тисячі її вогких од сміху, блискучих очей, і червоні уста її були розкидані по полях і по небі, по цілому небі...

На Свят-Вечір Гринів гладко зачісаний, чорноволосий і синьоокий сидів з господарями і чекав на Китті. Їх лица грали в переблисках високих свічок, що горіли на столі в двох трисвічниках.

Коли ж увійшла Китті, Гриневу здалось, що стало ще ясніше. З'їли вечерю з дванадцяти страв, а коли кутю й узвар знов поставлено на сіно, на покуті, Гринів сказав, що тепер буде колядувати.

І він заколядував дзвінким, сильним тенором, а господарі й Китті дивлячись в його грешне лице, вторували йому.

Заспівали "Бог предвічний", заспівали "Добрий вечір тобі", а по третій колядці Гринів спинився з дивним виразом туги, радості і блискучої яскравої повноти. Дивився на неї.

— Ах, який же ви! — тоді сказала Китті, теж дивлячись йому в очі, і засміялась.

А він уже теж сміявся, і оповідав, і жартував, і знову сміявся, і знову колядував усе старіші, все стародревніші колядки-величання. Китті чула, що він її оточує ними цілу, як прастарими уборами, щирозолотом шитими, як убирає її ними і обіймає водночас. Тоді переставала сміятися, дивилася мовчки в гарне лице галичанина і знов сміялась:

— Ах, який же ви!

Гринів співав тепер сам, а підстаркуваті Гавриші вже змучились, починали куняти. Слухала тільки Китті.

І для неї сказав, що заспіває найкращу колядку, що знає, найгарнішу, що так любили ще його дедьо.

Гринів, блідий поглянув на неї, перевів очі на вікно, де за шибамы визоріла, виоксамитніла ніч, і заспівав дзвінко: про св. Миколу, що буде скрізь блискучі, скляні мости і обсипає поле жемчугами, про св. Юрія, що відмикає ключами води, скликає птаство з вирію, і звірину з зелених лісів, про самого Ісуса Христа, що приходить з медами, овочами і

вином, женить парубків і дівочок, ще й благословляє жнива.

Скінчивши, відвів очі від вікна: вона дивилась на нього така ж бліда, як він. Тільки промовила тихо і просто:

— Який же ви...

І потім треба було лягати спати. Десь зникли Гавриші, а він відпроваджував Китті до її покою через передпокій.

І тримаючи свічку в одній руці, на самому порозі, він обійняв її. — Панно Китті! — сказав тихо, як злодій, а свічка випала з його руки і згасла. Він почув її так близько, він притулив її. І тоді нараз вона випорснула. — Китті! — сказав ще тихіше і ще виразніше.

Вона чиркнула сірником і засвітила світло на середині кімнати. Він хотів загасити.

— Не бавтеся з вогнем! — сказала теж тихо, важко дихала. Тоді він покійно сказав: "Добраніч" і вийшов.

Коли йшов через подвір'я, — сніг тріскотів під його ногами, мороз миготів у великих зорях угорі, а в його крові стояла Китті з запаленим сірником і таємничим усміхом на устах.

Він не міг спати. Недалеко коні жували сіно, один із них загрыкотів копитами і ліг.

Гриневу привиджувались олені, що табунами скакали по горах з Писаного Каменя на Куратуд, на Пожеретуд, до Ворохти, з Ворохти на Шпиці, на Чорногору. Олені кивали довгим галуззям рогів і співали: — Осанно, панно Китті!

Потім виходив велетень і сурмив у срібний ріг на Снятин і на Сколе, на Тернів і на Тернопіль, а ріки рушали, землі відмерзали, і замість снігу обсыпав землю град білих голубів, сповивали хмарки білих лебедів. І лебеді співали: — Осанна, панно Китті!

Лежав і повторював: — Осанна, панно Китті! — а з темряви виходив хтось великий і сильний, як стовп вогню, благословляв блискавкою. Єднав руки його й Китті, і благословляв їх злуку, як жнива...

Гринів почув у собі дзвеніння і вітер ясний, блискучий, зовсім срібний вітер, що вимовляв слова.

Тоді запалив недогарок у ліхтарі і при жовтім, дриготивім світлі почав писати до Китті. Такого листа він ще ні-

коли не писав; — то були майже релігійні інкантації: „Найчистішої води перелко, вежице із слонової кости, цвіте рожаний мого серця“...

Скінчивши, він вибіг із стайні, як був убраний. Холод і сніг смагали його тіло, він перебіг подвір'я, перейшов сіни, крадучись, і став перед дверима Китті. Чув її дихання, здавалось йому. Він усміхнувся до неї крізь темряву й стіни, і обережно підсунув під двері свій лист, клаптик паперу, так, щоб, як вона обудиться, відразу ж знайшла.

Потихеньку відходив від її дверей.

Коли ж вибіг із сіней, двері направо відчинилися, і Гринів побачив за собою у скупім світлі свічки пані Гавришеву в довгій, нічній сорочці і в папільотах. Лице її було напружене, а очі круглі від цікавості.

Спав міцно, але недовго. Коли ж прокинувся на світанку, убрався, перебіг подвір'я і крадькома підійшов до дверей кухні. Звідти чутно було голоси. Він побачив крізь щілину непричинених дверей, що обидві жінки сиділи на лаві в нічних сорочках, і притулившись до себе, читали його листа. Повторювали окремі слова і впоювалися, вибухали сміхом, повним подражнення й неспокою.

Раптом пані Гавришева відірвала жадібне лице від листа і сказала, випинаючи вузькі губи:

— А я думала... він увійде до вас. Був коло дверей.

— Я теж чекала, — сказала панна і прикусила уста.

Тоді обидві засміялися фальшивим сміхом, не дивлячись одна на одну.

Гринів не слухав далі, — йому здалось, що його двадцятьп'ятилітнє серце розірветься. Він вибіг, заткнувши вуха, вибіг, влетів до стайні і впав на сіно із зойком одчаю. Все, що було в ньому мужеське, було згноблене, він чув себе раненим, глибоко, безмілосердно раненим, його думки спорожніли, він чувся раненим на смерть, чув, що вмирає, застигає...

Лежав, стогнучи і стискаючи скроні.

Потім сідав і починав сміятись, шкірячи зуби, як роздратований хорт, потім раптом затискав до болю щелепи і знову падав, стогнучи.

Пригадував слова із свого листа — інкантації і додавав до тих слів безстидні слова, і плакав, кусаючи ряднину, свою постіль. Ловив руками байдужу постать жінки, що втікала, і знову сміявся, як божевільний. Коли ж заплющував очі, — Китті ставала усміхнена перед ним, як молода, струнка яблунька, блискаючи досяглими овочами...

До ранішнього чаю прийшов сіроблідий під своєю темною церою, з піднесеними очима, напівприкритими повіками, і з тінню тільки своєї звичайної грешної усмішки на устах.

На питання цікавої Гавришевої відповідав ввічливо, у бік панни Китті не глянув ані разу. Вона мала то розгублений, то насмішкуватий вигляд, — він не починав гри наново.

Тепер знав, що то був закон, — зблизитись до неї, закон, що його не відчув, закон мужеський, — б р а т и.

І це було перше, що він пізнав у цій великій країні, де він був такий самотній.

III.

Від своєї невдачі Гринів немов застиг на деякий час, рідко всміхався, зпохмурнів. В глибині своїй, повний тривоги й жалю, почав ненавидіти все довкола. Чув, що в ньому починає переливатись важка й укрита гаряч густої, гнівної крові. Пробував на себе і на свою пригоду дивитись згори, з жорстокою усмішкою. Посміювався над самим собою, і чув, як тужавіє в нім жадова і певність себе, гнучка, як лезо.

Помагав Гавришові переписувати папери, помагав служницям рубати дрова, а найчастіше їздив з Гавришем, асекураційним агентом по селах — від села до села. Сидів на кізлі мовчазний, не допитувався ні про що.

— Він наш, — сказав колись про нього Гавриш дружині, висідаючи з саней, — він зовсім наш зробився, зовсім тутешній.

Гавришева зиркнула швидко на молодого галичанина: той мав лице байдуже, далеко сягав його холодний, гострий погляд, рухи мов би навмисне стримував. Лишень на устах його в відповідь на її позирк з'явилась грешна усмішка, і по цьому жінка пізнала ще давнього Гринева.

— Він дуже нещасливий, — сказала до чоловіка, і з співчуттям обернулася знову до Гринева, але підстаршина уже зник у темній стайні...

Друга пригода Гринева сталася під час однієї із службових поїздок Гавриша. Саме їхали обоє бричкою серединою вулиці багатого села, аж здалека вирвалися назустріч їм звуки бубна, скрипок і навальні, пронизливі пісні й погуки. Загуділа гомоном вулиця. Зостугоніла земля.

— Звертай, звертай! — скрикнув Гавриш, — то весілля! — Сам вирвав віжки з рук погонича і почав звертати з дороги під тин.

Ледве встигли це зробити, як із-за закруту вулиці дійсно вилетів весільний поїзд, хвацько завернув і помчав просто повз них.

Летіли вози з ревом один за другим, як ранені бики. Коні запінені й несамовиті із снопами різнобарвних стрічок у гривах, що лопотіли за вітром, гнали галопом, — здавалося, що вони аж пласталися в тому гоні, що аж торкаються землі животами.

Поганяли їх криками й висвистами парубки, стоячи на возах. Без милосердя поганяли. Аж важкі, повні галасливих людей, вози погрякували і постогнували на замерзлому грудді.

— Гррах, — перелетів віз повз принишклу під тином бричку і розбризнув на них свою пісню. Кожен іншу. Минув перший віз, майнули вози з дружками, сватами, — не лиця було видно, тільки уста в крику і пари ніг, що позвисали з воза. Не було чути, що співали, — тільки довге "е-е-е" пливло з розкритих уст.

На передостанньому возі верескливо тнули троїсті музики, гупали на возі разом з інструментами. Дружно підносив високо пляшку горілки з затканою в ній червоною каolinoю.

— Г'ех, бережись, — доганяю, — гукнув раптом на останньому возі кремезний парубійка в твинчику. Вітер зірвав з нього картуз і кинув ним об землю, але селянин навіть не обернувся, смагнув коні бичем, стягнув убік віжки, — і колеса воза загреміли по грудді з боку. Ось віз висунувся, до

гнав попередні, висмикнувся все далі, далі...

— Перезва! — сказав Гавриш, приглядаючись їм з високого кізла. Тоді й Гринів зауважив шматок багрової китайчаної запаски, що палахкотів-тріпотів, прив'язаний до держака, на одному з перших возів.

Рушила й бричка Гавриша.

— До молоді батьків в хату їдуть дякувати, що молода чиста. З перезвою їдуть — запрошувати. Не дозволяє поліція на ту перезву, — та хіба ж вони слухають поліції?..

Потім Гавриш пішов до зборні розмовляти із старою, а Гринів, давши коням їсти, попростував у той бік, де було чути гамір весілля і далеке, далеке на ціле село ячання скрипок та помірний торох бубна.

На великому подвір'ї стояли дві хати й землянка, де пили, їли, танцювали. Все подвір'я сталося майданом: діти висіли на тинах, на перелазях, заглядали в вікна, старі баби сиділи на призьбах хат.

— Сид і страм, здоровенний такий пхається! — крикнула тонко одна, поправляючи очіпок.

То парубки, посварившись між собою, пробігали коло неї, не бачучи нікого, сперечаючись, товкмачучи, пхаючись. Потім сварка пригасла, як вогонь у полі, прикритий хабазям, і тільки за хатою, десь у городі, зойкнув хтось винний і замовк. З тих городів часами через тин шугала квітста дівоча юпка, або гупали в пожовкле коноплиння важкі, парубоцькі чоботи.

З однієї хати, тіснячись, вийшло двоє господарів з розчервонілими лицами.

Вийшли, приязно поклепуючи один одного по плечах, й одночасно, мов би пробували: чи ти міцно стоїш на ногах? Потім вийшов п'яний, подивився довкола посоловілими, з іскрами кпин очима. — Пусто і дурно! — сказав просто до березневого неба, махнув рукою, заплющив очі і, не розплющуючи їх, пішов просто до тину, обмацав місце, ліг і заснув відразу.

Гринів увійшов до тієї хати, протиснувся. Туман висів у світлиці. Аж каламутно було від випарів, запахів, тютюнового диму, вигуків і співів.

Саме тоді червонолиці свахи, поклавши важкі посуду на стіл, спітнілі і зухвали, різонули верескливою пісенькою:

Ой мій чоловік

На Волощину втік

Підморгували до господарів:

А я бідна вдова —

Чоловіка нема! —

Та пісні не дали скінчити: закричали щось інше, заіржали сміхом. Сміялись і їли, брали з мисок на столі пироги з сиром, із м'ясом, ковбаси. Їли бігос, великі кавалки м'яса брали на шпички, обсмоктували кости.

— Ганджі, свате, боярам давай! — гукнув хтось і потягнувся понад сусідами з кухлем і йому налили білого, як молоко, самогону. Тоді хтось ізбоку теж наливав і простягнув Гриневу кухлик трунку із запахом ганусу.

Він хильнув у себе і, задерши голову, побачив високо в кутку на покуті темного, великого св. Миколая, неначе в білих схрещених портупях, всього обтиканого сухими васильками.

Трунок пекельно запалав внутрі Гринева: хвилину він стояв, як ошелешений, а потім очайдушно кинувся з хати, пропихаючись крізь стоячих, чіпляючись за двері, розсовуючи людську теплу масу і вирвався вкінці на холоднаве повітря й рідку грязючку провесни.

Він чув себе обудженим до найзухваліших чинів, хотів гукнути і ледве стримувався.

Музика привабила його до іншої хати. Він став у виході, серед тих, що придивлялись до танців.

Музика грала без перерви: і гармонія, і балалайки і скрипки. Намистом перескакувала перегра цимбалів, хтось вигукував і вся світлиця здригалась і гуділа від танців.

Пари обертались тісно: одна коло одної.

Дівчина притоптувала ногами з простим, нерухомим лицем, а парубок, узявши її міцно за стан, обертав поволі, як гарячий, важкий камінь на своєму серці. Дивився понад неї, а вона під ноги. Не говорили між собою: все покривав рев музики...

— Микито,

Чи ти то? —

питалися скрипки по-жіночому, хитро, зальотно, насмішкувато.

— Не я то, —

Мій тато! —

гупали чоботи, важко рипіли баси, залізні руки в обхват брали підсмішкувате, жіноче, притягували все ближче до себе, а притоптували, а притоптували чобітки дівчат: Микито?..

Гринів жадібно оглядався. Щось покликало його до далекої дівчини, що саме вийшла з танцю, обтираючи лице кольоровою хустинкою. Він узяв її за стан і вона пішла з ним відразу до танцю, тільки знишка зиркнувши на нього. Вони танцювали, як і всі, не дивлячись на себе, обертаючись у гарячій, голосній тісноті. Була вища від нього й важка.

— Пішла я вальця,

Вразила пальця, —

музика змінила тон, але тупотіння було те саме важке, ритмічне.

Гринів чув упоення все більше, він душився від власного спокою, притоптував усе міцніш, і — раптом притиснув її рівнодушну майже в гніві до себе, а тоді вона швидко й цікаво зиркнула на нього.

— Гей! — крикнув Гринів, але ніхто не почув цього в оглушливому брязкоті вальса. Тільки вона знов глянула на нього потай, мов ховаючи щось. Потім, коли вони зблизились у танцю до дверей, вона пустила його й пішла.

Пішла, не оглядаючись, похиливши голову в жовтогогарячій хустині, а Гринів пішов за нею. Доганяв її в натовпі, заглядав під хустину нишком. Звідти, з її затиснених уст виринуло ледве чути: "Ходімте", — і вона вже відсунулась, утікала, як змовниця.

З того одного слова вибухнула легкість, що перелітала в нім, як язик полум'я серед сухих віхтів соломи. Заговорила легкість так голосно, що він стримував себе, щоб бути важким, як і всі. Недбало пропихався крізь юрбу, ішов шлапакувато, ніби не бачучи її кольорової хустки, зміїних рухів тісної кохточки і нечастого виблиску ока з-під хустки.

Вже виходили з сіней на подвір'я...

— Стой, — гукнув хтось ззаду, хапаючи за рукав Гринева, — стой, як ти сюда попав, ти не з нашого села?

— Пусти, брате, — вирвався, — він бачив як жовта хустка пересягнула тин, втікала в городи.

— Тут з тобою нема братів! — сказав злісно голос, і — одночасно Гринів почув удар ножем під ребра з-підтишка в тісноті. В сумотінню, — скочив і побіг. Його не заболіло, тільки шкіряний пояс, розсічений ножем, спав з нього в бізі.

— Стой! — закричало за ним кілька п'яних голосів: тутешні парубки підстерігали його.

— Стой! — гналися за ним, тупотіли, грозили. — Чужак! — кричав хтось, лаючись. — Держи його!

Гринів біг швидше від них, перемайнув тин там, де востаннє блимнула жовта хустина, пригнувся, впав, поповз і сховався за купою каміння до будови.

П'ять парубків пробігло коло нього на городи: один був у вояцькій одежі, високий.

— Туди побіг, — показував хтось.

— Попробуєш ти ножика, — кинув високий, і всі шугнули далі. За ними побігли діти.

Гринів, пригинаючись, поповз за клуню, підвівся, озирався згорблений: шукав дівчини. Раптом крізь напіввідчинені двері клуні побачив жовту хустку і блискучі очі. Скочив прожогом.

Вона вмить підперла двері зсередини і засунула засув. Гринів віддихав важко.

Вона ж не озираючись, полізла драбинкою на сіно, що його було пів клуні аж до бантин.

Сіно кололо, дражило віддих сухе й пахуче, ноги западалися в ньому.

Вона була величезна в порівнянні з ним. Усе її тіло віддихало міцно, але коло нього та міць розплинулась у м'якість, повільність.

Знадвору було чути висвисти, крики і лайки: п'яні добились до клуні.

Він шарпнувся їм назустріч, але вона придержала його при собі. Не пускала. І всі крики, весь галас довкола почав

віддаляться: тепер його шукали вже тільки навгад.

Раптом десь недалеко дружньо й безпечно заграла гармонія. Грала в швидкому темпі, мов з підскоками.

Він тримав її в обіймах, чув її гарячий віддих, очікування майже несамовите від жаги. Нараз сам почув найбільшу розкіш і одночасно шепотіння жінки до себе, і крики п'яних, що погрожували, і чиїсь сміхи, і питання фальцетом весільних скрипок, і ритм бубна, швидкий, виразний, як ритм крові в його скронях.

— Це — В о н а, — сказав до себе, заплющивши очі, впиваючи в себе цілу цю країну, ще повний небезпеки смерти, а вже — весь у невисловимій любові.

IV.

Цього ж березня сталося так просто і ясно, що цар упав, що Україна загорілась, і вибухнула знову, і що треба було вступати до українського війська.

Все було просте для Гринєва: він подякував Гавришам, і в кінці березня був вже в Одесі. Перші тижні Військово-Революційний Комітет дав йому вчити військовости середньо-шкільну молодь. Пізніше полковник Сахно-Устимович прийняв його до піхоти в ранзі поручника.

Вправляв із своїми вояками в касарнях за містом, приїжджав часто до клубу на вечірки, а коли мав час, блукав по кількатисячнім місті і — слухав. Здавалось йому, що тут постійно — свято.

Одного липневого дня, гарячого, як розпалена мідь, — стояв у темносинім мундирі 1-го Гайдамацького полку, із срібними літерами "ГК" на наплечниках, у твердім синьо-жовтім кашкеті. Дивився з вікна мармурового палацу Англійського клубу на море голів, що заливали цілу білу виасфальтовану площу між клубом і коринтською кольонадою ратуші.

Десь під цим бульваром внизу був порт із сьома молами і море вічно свіже, тремтливе і жорстоке.

Тут на площі й бульварі, на пішоходах, на асфальті, квітниках, сходах і поруччях — скрізь липла чорно-сіро-зелена маса людей. Над нею нетерпеливими хвилями переплі-

талиось язики жовтоблакитних прапорів, а в кутку ближче палацу намісника червоніла пляма червоних прапорів із золотими написами, з жовтоблакитними і чорними стяжками.

Над тим живим морем довкола, як шпаки із шпаківень, стирчали малі фігурки промовців. Стирчали з вікон грецького храму-ратуші, з якогось кучерявого пам'ятника, з балкону палацу англійського клубу.

Здалеку слів промовців не чуто було, тільки неначе пташине тріскотіння, зате чуто було нерівні гуди й перегуди задоволених юрб.

Часом гуд збільшувався, єднався, як великий стовп, і зводився все вище й вище в блакитне небо. Мов роївся велетенський вулик.

— А що, пане значковий? — вдарив басом хтось знеобачки і безжурно над самим вухом невисокого поручника. Гринів зиркнув. Стояв перед ним незнайомий сотник із Кінного Гайдамацького. Чорні, зарослі брови, велетенське підборіддя, довгий, козацький ніс, темні очі, — все було хиже, але веселе. — Як гадаєш, пане брате, що то? Що то в найбільшій місті українським діється, га?

Гринів усміхався грешно до потужної постаті в чорній козацці.

— Може слухаєш їхнього базікання, — гуркотів гайдамака, — що Москва — павук, а земля — народу? Хіба ми того не знаєм? А може дуже гарно говорять?

Гринів усміхнувся ввічливо: він чував кращих промовців.

— Но, то дивись, бра' — взяв кріпко за плече Гринева і обернув обережно в бік багрових прапорців. Знаєш, що то?

— Ні, — сказав приязно Гринів, скоса оглядаючи прапори і потужні груди співрозмовця.

— То, бра', велика перезва. Знаєш, що то перезва?

Гринів почув в своїх вухах, мов іздалека, грукання роз'ярених возів і різноголосі, уперті співи оп'янілих селян. Кивнув у відповідь, що знає.

Гайдамака помовчав. Звузив очі. Кивнув призириливо на промовців:

— Думують, що то вже по весіллю, з бантами червоними ходять, веселують... А в нас, бра', весілля ще тільки буде. Женитися будемо з містом. І сватами будуть нам... — він не докінчив, приплеснув долонею по старій козацькій шаблі в піхві, сріблом кутій, потім зробив сороміцький знак долоні й кулака і засміявся, вискаливши білі зуби, мов би заіржав великий чорний огир.

— Ох, і весілля ж утнемо, бра'!

І в цю хвилину знову з'єднались груди юрб і приплили вгору перед лицами обох старшин у високім вікні палацу, як хмари птахів, що сказано, яросливо б'ють крилами.

І раптом Гринів зблід, грешний усміх злинув з його уст, — крізь ті крики і гомін почув биття дуже великого бубна. Дуже великого, весільного бубна — просто в сонце і небо...

Ця війна в місті, невідомо коли розпочалася, вона не була подібна до тієї окопової, що Гринів знав. Почали її вистріли. Спочатку тільки вночі.

Під оксамитним теплим небозводом, серед мовчазних, загаслих домів, недалеко від жовтих авреоль ліхтарень падали лунки, як слова, то тут, то там, то поодинокі, то хорами, то мов провадячи нетерпеливу розмову — звідусіль вистріли. То не були лишень відгомони боротьби поліції з бандами.

Одного разу Гринів вибіг на вулицю, з брами, — йому здалось, що почався напад на його дім. Вискочив і сховався за камінною тумбою: слухав, як зближається обстріл, але не чув кроків напасників. Раптом із-за рогу вийшов в довгім сюртуку і без капелюха добродієць. Він не помітив Гринєва і, тримаючи рушницю сторчма дулом до неба, стріляв регулярно, помірно-просто в нерухомий і зимний місяць серед рухливих, молочних хмар. Скінчивши обіймицю, вкладав швидко другу — і стріляв далі. Переходив уже зовсім близько і Гринів побачив його лице, освітлене місяцем, лице лунатика і одночасно лице музиканта, що пробує грати мьелодію на новім, ще не добре йому знанім інструменті.

А вдень говорили промовці про братерство усіх народів і про нову, безмежну волю. Посівали той народ зернами найгарніших пророкувань, як малі хлопці-посівальники по-

сівають господарів на новий рік. Але зерна падали на брук, затоптані неспокійним кроком юрб. Промовці-крикливці, промовці-юродливі, захлипаючись словами, синіючи з натуги, даремно кликали блакитні далі на землю. Під час промов в сонці й дозрілості літа, вони спинялись раптом, — здавалось їм — на їхні слова бурмотіли, погаркували за заслоною людських лиць потужні потвори, готові до скоку, темні потвори, вищі понад них, понад юрби, понад камінні озії доколішніх домів. Обуджені потвори, що застеляли небо. І ніби відмахуючись від цього видива, верескливо й відчай-но, ще з більшою гаряччю кидали-посівали промовці в юрби настирливі слова про безграничну свободу і про всіх однаковість, і про доброту нової правди.

Раз Гринів, слухаючи промовця із задніх рядів, обернувся, бо почув безжурні вигуки. Серединою вулиці, певно приїхавши десь із сел північної Херсонщини, ішли вільні козаки. Ішло їх кільканадцять озброєних, у жупанах синіх і зелених, у високих шапках, червоних поясах, ішли гордовито, швидко. Щось весільне було в їх мундирах.

За ними трохи віддалік, певне теж вертаючись з воєнно-революційного комітету, мовчки їхала ступою окрема охорона з 1-го Гайдамацького. Всі в багряних жупанах на чорних конях. Бунчужний, що їх провадив, підбочившись, згори поглядував на балакучі, суетливі вулиці.

"Їм тільки вишивані рушники поперецьязувати через рам'я, — подумав галичанин. — Ідуть, як старости до зашвантої"...

Коли мав вільний час, переодягнений блукав велетенським південним містом. Ходив малий, зручний, із ввічливим усміхом і зацікавленими очима. Хотів упевнитись, знайти опертя для себе в цих звичаях і людях. Але люди були неоднакові, звичаї нерівні, і все колихалося і дрижало під пальцями дивних днів. Гринів часами почував, що він пливе без берега, все не чуючи дна під собою. Він, нетерпеливий і повний сумнівів перестав прислухатись до промовців. Товкся поміж ятками Товчка, ходив на вбогий Пересип, обережно переходив через бандитську Романівку. І там на Романівці побачив те, що затялось йому в пам'яті.

Біліла широка вулиця серед низьких домів, висів полуденний жар над камінням і де-не-де в брамах стояли люди. Це були великодні дні.

— Христос Воскрес! — сказав хтось за спиною Гринева так гостро, що той обернувся. Посередині вулиці зустрілися двоє.

— Ну-м, поцілую тебе! — ще сказав голос насмішкувато, і Гринів, півобернувшись, побачив швидкі обійми і за чиєюсь спиною ще швидший вимих руки з блискучим ножем, — і раз — і два. Христосувальник відскочив, кинув ніж і побіг здовж вулиці, а підколений важко впав, з мурмотінням кривавлючись і обіймаючи землю розчепіреними руками.

Гринів шарпнувся було за напасником.

— Чого біжиш, малохольний? — закричали, засвистіли на нього постаті з брам. — Не твоє діло — не лізь. Котись далі, скандибобером...

Гринів не міг слухати промовців з їхньою балаканиною про нові часи. "Ну-м, поцілую тебе!" — чув у своїм мозку і потім стогін і харкотіння підколеного.

— Він чув, що все зайняте дивною, нечуваною грою, що зближаються до себе тісно люди з гарячими віддихами лице в лице, майже обіймаються... "Ні-м, поцілую тебе!" — чув насмішкуватий голос, і віддих завмирав у його грудях від очікування...

Місто було все дивніше: воно розділилось на острови. Був середній острів адміністративної влади, острів непотрібних панів у непотрібних мундирах і дуже здивованих пань, що боялись тепер ходити до кав'ярень. А потім були острови передмість, і острови бандитів, і острови влад.

Властиво тих влад не було так багато. Був Херсонський військовий центр українців і працювала домівка комуністичних боївок на Торговій.

Нерозброєний Києвом, прибув аж із Петербургу відділ кулеметчиків: кольтівців і максимівців, висланих Леніном. Розмістились у Кадетських касарнях, недалеко від Фонтанів. А на Фонтанах, на березі моря стояли мовчазні Гайдамацькі курені. Над містом, як над озером, повному крутіжів

і вирів, усе сильніше віяли два супротивні вітри, усе вище підводились хвилі, готові до зударень....

Перші вдарили українці. З балькону англійського клубу кулі їхніх кулеметів вдерлися в галас комуністичної паради на Приморськiм бульварі і роздерли червоні стяги в руках хорунжих і роздерли тіла тих, що приймали параду. Кангун, провідир червоної гвардії, був розсічений надвое в своєму авті.

По тому на початку грудня, вночі розагітовані комуністами, робітники тютюнової фабрики Попова із співом і криками обсадили ренесансовий палац Одеси Головної...

Тієї ж ночі Гринів, заспаний і змерзлий, вибіг, застібуючись, на кам'яне подвір'я касарень. В сірості ледве пізнавав своїх людей, що без слова ставали один коло одного, перевіряли зброю, кількість набоїв.

— Не будете мати великого клопоту, — сказав високий ад'ютант полку, нахиляючись до нього, — підете очищувати затиля головного двірця, — і подав йому маршрут. — Наші панцерні авта, — сказав майже на вухо Гриневу, — уже з годину як пішли на місто. Певно вже залізним віяром розходяться по середмістю. Большевицьких кулеметчиків ми ще не розброїли, але їх тримає в нерухомості підполковник Зінкевич з кількома юнаками й одною полевою гарматою. Що вони виткнуться з своїми панцерниками, то він б'є простою наводкою їм у браму. Чудася! Но, щастя Боже! — стрепенувся і побіг далі.

Гринів обернувся до своїх:

— Кроком руш!

V.

Глухо й важко ступали камінними плитами касарняного подвір'я. Коли вийшли на шосе, заясніло на небі і світанковий вітер з моря рванув за поли гайдамаків. Гринів востаннє зиркнув на море: осіннє, розгойдане на всі боки, заломлене в тисячі запінених хвиль, замкнене хмурим, чавунним обрієм, — немилосердне.

Пішли коло Чубаївки Середнефонтанською дорогою, дрижали в пронизуватому вітрі, потім розтирали змерзлі

руки, завісивши на шиї рушниці.

Широке порожнє шосе просто вистрелилось під каламутним небом; обабіч неохоче ховались між пожовклі акації низькі, зеленодахі дімки. Минули без пригод летунський майдан, цвинтарі, Косівську вулицю. Аж ось понад вулицею виросла горбата гора Чумка з водотягом і водоемами. За Чумкою вже було справжнє місто.

Виразнішало з того боку тарахкотіння, як биття граду. Але вистріли, як град, падали недовго, — вщухали. А потім знову, здавалось, то над одною, то над другою вулицею пролітали швидкі градові хмарки і били, цокотіли по блясі домів, як навіжені.

Невеличкий відділ Гринева минав уже безлюдну Чумку. Білі доми зростали довкола, тіснилися усе вищим амфітеатром. Високо дзизом цвѐохнули перші кулі, — Гринів обернувся до своїх хлопців.

Гайдамаки йшли за ним недбалі й спокійні, озираючись уважно на всі боки, з рушницями наперевис, готові до всього. На його погляд дехто глянув на нього просто і з довір'ям, а Гринів почув у собі ще більшу певність. Зближались до трамваєвих майстерень. Тут могли бути перші сутички.

В блідім і нерухомім світлі дня старшина провадив горстку своїх людей, як хорт, втягуючи в ніздрі запах здобичі, запах велетенського міста, що будилося незадоволено й ліниво. Будилось і дивилось на нього тисячами вікон, грудням взметувалось перед ним, високим, камінням, як гребля, як затрим.

Почали частіш траплятися прохожалі: дивились більш цікаві, як злякані. З вікон теж споглядали на них може друзі, може вороги, може просто байдужі. Але Гринів відчував, що їм, глядачам, його нагороїжений відділ здавався малим, розгубленим і це його боліло. Щось насмішкувате було в цих великих, жовтих домах, що між ними він провадив своїх хлопців до бою. "До бою!" — це слово, здавалось йому, не мало змісту тут серед вулиць і спокійних людей.

Поспішав. За ним майже бігли його жовніри. Ось із-за рогу показалаь Привозна площа і Гринів не повірив своїм

очам: коло яток і рундуків ішов торг, продавали і купували люди, мов би для них не було нічого дивного в недалекім роїнню і клубінню вистрілів. Ціла довга площа чорніла від людей.

Раптом із піддашся одного з високих домів над площею, — Гринів сам бачив, — заблискотіли риски рушничного вогню, заляскотіли випали, — це стріляли по його людях.

На хвилю зупинився. Нарешті, це відкрита небезпека, а не прокляте чекання небезпеки! Затримався, озирнувся, випростувався. От якби груди в груди став насупроти міста. Небезпека, і місто, і боротьба в нових, незнаних умовах! Небезпека!..

Раптом усе ожило довкола Гринева напружене й гаряче: мури і брами домів, блискучий від роси брук, байдужі люди ринку й зловісні, часті потріскування з темного піддашся. Все це єдналося в його душі і палахкотіло світлом, як гнів, як розкіш, чи може упиття. І одночасно в тому світлі — в нім самім освітлився ще хтось призириливо певний, з чіткими рухами, з виразними мислями — панівний.

Не відриваючи очей від ринку й піддашся, Гринів вибирає чотирьох, каже їм спокійним голосом, що мають робити, і вони ідуть спокійно, рівно, майже в ногу просто на ринок. Одночасно розділяє свою сотню на дві частини. Двома зеленкавими, повільними вузами, пригинаючись, ідучи попід мурами, гайдамаки насуваються на камінну балакливую площу. Дехто з них на хвилюк пристає, прицілюється і б'є в ненависне піддашся, в гавкітливе металевим брехом піддашся.

— Пане поручнику, — гукає бунчужний Сорока, — у них, таких синів, кольтик, тільки вони не вміють стріляти, габелки!

— Ти їх звідти вичистиш, Сороко, з їхнім кольтиком, — каже Гринів і придивляється до чотирьох гайдамаків, що далеко вже зайшли, що вже підходять до ринку. І вже хтось із юрби грозить, хтось насміхається, хтось може потай приготує зброю...

— Стій! — командує Гринів.

Там на базарі, на блясі і досках яток лежать гори вели-

ких, синюватих оселедців-буркунів, зеленкавих шук, поблискують рожеві, товсті кусні розрубаних паламид, вищатся тераси пласких камбалок, стоять миски рожевих барбунь, стоять кошики з червоними креветками, з мідіями.

Дуже повільно і справно йшли чотири, тепер стають, приготворяють щось швидкими рухами.

Тим часом проміж перекупок у жовтих і червоних хустках ходять в'юнкі продавці краденого, дезертири-жовнірі вештаються з зеленкавими бутлями ганджі на продаж, тонко вигукують вуличні картярі, грачі в три карти, і продавці фальшивих грошей, і продавці гарячих сластьон, і ще якісь безклопітні, безжурні...

— Чай п'ють, — ехидно сказав хтось із гайдамаків за спиною Гринева.

— Кидай! — скрикнув Гринів і, звівши очі, раптом зауважив, що високо над ним були з одного боку червоні комини фабрики, а з другого — церква.

На ту команду гайдамаки-гранатчики швидко зірвали капсулі з гранат, швидко кинули перед собою і швидко всі четверо відбігли назад до Гринева.

— Лягай! — скомандував Гринів і, впавши разом з жовнірами, почув над собою, як майже одночасно вибухнули все чотири гранати стіною диму, каміння й глиняної пилюги. Вибухнули, сиплючи із свистом направо й наліво злісні відламки, з дзенькотом злушуючи шиби з вікон, роздряпуючи стіни, здираючи шильди бакалійок і пив'ярень і все вище плинучи в небо, понад доми, як кадило. Ось заслона диму над ринком тоншала, проривалася...

— Вперед! — із рушницею в правиці пішов просто на майдан, не оглядаючись, з одним бажанням — очистити його, від цих людей непевних, від байдужжя і непотребу, очистити затилля!

І, як музику, почуло його вухо тупотіння сотень ніг в утечі. О, як утікав базар від бомб, від вояків, що заходили, заступали дорогу з обох боків! Як падали перекинені столи і рундуки, як розбризувались слизькі, риб'ячі тіла під ноги збожеволілим перекупкам, як утікали продавці, як утікали картярі, злодії й ополченці, скиглячи від страху. Нікого ви-

бухом не забило, але страх здмухнув їх, страх безмилосердний і раптовий.

Вони втікали в бік Молдаванки, і Гринів ішов за ними, переступаючи через стільці і відра, дивлячись перед собою, як сновида. Майдан був уже майже порожній. Останньою була постать крамара фальшивими грішми, що кульгав, а кольорові папірці керенок вилітали йому з-під пол і сипались за ним у калюжі. Той крамар, здавалося, був сам, як залякане місто, побитий пес, що погаркує й утікає, волочучи за собою ранену ногу.

Дим від вибуху розвіявся зовсім, і тоді, власне, зовсім близько від гайдамаків із недалекого вікна на піддашші, хтось знову почав стріляти поквапом, мов би дивлячись, мов ковтаючи звуки власних пострілів. Лишень два дула висовувались із вікна на піддашші хтось знову почав поквапом. Кров зашуміла у вухах Гринева, глухе подраження зародилось у ньому. Не спиняючись, він обернувся:

— Сороко!

Та важкий, чорнявий бунчужний уже біг до ворожого дому. Біг, притримуючи шаблю, вискалював зуби, кивав головою й виблискував білками очей.

— Ми їх, таких синів, пане поручнику, укоськаєм!

Вбіг у браму, а за ним його люди, штовхаючи один одного. Останній із них іще накладав багнета на рушницю, а вже на сходах у домі було чути їх хрипки від хвилювання голоси. Потім і голоси немов притихли, тільки дула кулеметів на піддашші здригалися нерівномірно й відривчасто у чіхось нервових руках. Били все нерівніш, і ось один замовк.

Оглядаючись на них, Гринів поволі провадив свій відділ спорожнілим майданом. Був готовий до помочі, але не спинився. Зоднаковілі вояки групками йшли за ним, уважно оглядаючись довкола, з рукою на спуску рушниці. Здалеку, здавалось, — майданом посувається відділ, як одне невелике, звинне й хиже звіря.

Тим часом кулемет на піддашші почав стріляти рідше, задихувався. Хльоснули тупо рушничні вистріли. Один, два.

— Стій! — спинив поручник сотню.

Раптом на піддашші з вікон блиснуло полум'я, залунав вибух гранат, однієї, другої, і густий дим заклубився з-під ринув. Він розплився, розтікався, — і вже було чути придушені крики. У вікні піддашшя з'явилося щось безформенне, може закривавлене. Кольби рушниць випихали його, а воно вихилилось, випало, розділилось у повітрі на два людські тіла, що вдарились об брук і знерухоміли м'якою масою.

— Порішили їх, — сказав хтось із жовнівців. — От тобі й га-га. Не стріляй, гадюко.

Як рештки велетенських металевих павуків, полетіли рештки кулеметів. Потім востаннє порушились кольби рушниць, мов би вікно щось пережовувало. В кінці в струмках диму показалася чорна, закурена голова. Ледве можна було пізнати бунчужного Сороку.

— Готово! — вимахував руками.

Захекувався, мов щасливий пес.

— А наші хлопці? — гукнув Гринів.

— Усі цілі.

— Кроком руш! — скомандував старшина, і йому здалось на хвилину, що може вдасться легко опанувати місто. Так упевнено й спокійно лунала хода його відділу широкими асфальтовими вулицями середмістя. Прохожих не було, не було й бійців. Здавалось, рідшали постріли.

Нараз здригнувся, обернувся напружений.

— Стійте, стійте!

Кілька людей з рушницями бігло до них із недалекої брами.

— Ми ховались там, своїх ждали, — крикнув малий, широкогрудий хорунжий і підбіг до нього, мов розцілуватись хотів.

З ним було ще восмеро тонких, гостролицих, майже підлітків. Вони всміхалися щасливо.

Хорунжий виговорював:

— Розвідку юнацьку з Молдаванки веду. Там самі кубла комунські. То з одного, то з другого боку...

— На льогкім катері можна й на той світ, — пояснив один юнак із запалими очима й усміхнувся соромливо, як дитина.

— Зв'язку з своїми не доб'єшся, і як тут воювать? — сіросині очі хорунжого дивувались з безбрового, широковилицьованого обличчя. — На фронті то була хоч позиція, ворог... А тут позасідали всякі мисливці на горіщах, погреббах і стріляють невідь куди й по кім. Вибивай їх звідти! Чорт узяв всі правила тактики. Маєте сірнички?

Жадібно розкурював папіроску. Закурили й юнаки, й гайдамаки.

— Як там Молдаванка? — спитався Гринів.

— Гала, гала, — сказав хорунжий, пустивши димок. — Там усі злодії, уся шпана збунтована. Петрусь, покажіть, що ви там знайшли в їхньому клубі на Портофранківській.

Юнак із лицем панянки, усміхаючись, витягнув із кишені зім'яту шматину, розгорнув.

"Тільки грабіжники в Росії — справжні революціонери" — прочитав уголос Гринів.

— Чи не молодці, — сказав хорунжий, любовно й нашішкувато глядячи на напис. — Так і роблять: грабують по всій Молдаванці, фраери...

Раптом прислухався: що-кілька хвиль зривався десь з-над моря, лунав і розцвітав над містом гуркіт гармат.

— Чуєте, — сказав до Гринева. — То "Алмаз" гатить. Колишня яхта морського міністра. Большевики захопили.

Кинув папіроску, притоптав і спитався несподівано хитро:

— А знаєте, в кого гатять?

Стримувався, зарожевівся від внутрішнього дрижання.

— По своїх, по своїх б'ють! — розприснувся, переломався в раптовому сміху. — По своїх, большевиках!.. — повторював і плескав себе по кульшах з утіхи. — По большевицькому штабу... на Торговій... без упину...

Він захльобувався, плакав від сміху, витирав сльози.

— Сам бачив... Ті бігають, як подурілі... без голов... Не можуть зв'язатися з "Алмазом"...

Обірвався сміх. Був ще червоний.

Досить далеко, в блідому просвіті вулиці, з'явився великий панцерний самохід, розкарячений і колихливий, блимнув на його панцері кривонамальований золотий Архистра-

тиг Михаїл, і авто, глухо дзеленькаючи, зникло за рогом. Тільки зістався за ним пригнутий, реклямний стовп.

Хорунжий болісно затиснув уста.

— А знаєте, — сказав раптом до Гринєва зовсім іншим тоном, — матроси на "Алмазі" двох наших старшин кинули в корабельну піч, у вогонь — живими! Наші прийшли їх умовляти, лагодити, а ті — по-своєму їх...

Збоку оперового театру на мить заклекотіли кулемети, тинк на великому домі, де містилась французька книгарня, почав струїтися, сипатися і враз обпав густою валявою, аж біла хмарка вапна знялася вгору. З моря били гармати, чарунне методичне гудіння все голоснішало.

І на гудіння хорунжий знову переломався, зігнувся.

— А леж дурні! — сміявся до сліз. — По власному... штабу... гатять.

Увірвав, махнув спішливо рукою, моргнув на своїх і, мов доганяючи втрачені хвилини, пішов, підбігаючи, підтюпцем у бік гайдамацьких касарень. Зник із юнаками.

— Бідовий! — буркнув, ідучи за Гринєвим, Сорока з відтінню пошани. — Сміється, а його ж червона гвардія два рази розстрілювати хотіла. Ледве викрутився, — юнкері розказували.

Гринів не промовив нічого, ішов мовчки. Болісна несамопита туга стиснула йому серце. Думка про смерть у цій проклятій завірюсі без дна й меж вхопила знебачки за горло так міцно, що він стримувався, щоб не кричати. На мить він так ясно уявив собі залізо тонких російських багнетів, що жакливо легко входять в його серце, вповзують у живіт, у груди, і йому зробилось млосно й гірко в устах. Він страшив відчуження себе. Здавалось йому: він не йшов наперед, і ноги мав м'які, без кісток, як із сіна.

— Ось і вокзал! — заговорили жовніри, і Гринів опанувався, придивляючись до другого кінця майдану, до похмурого ренесансового будинку, де спокійно походжали вартові між колонами та юрмились люди в уніформах. Коли йшов через майдан під сірим небом, у душі його блимнув і засвітився раптом далекий, некаламутний світ, де в лагіднім ранку стояли галицькі кучеряві верби, де курився дим над

малими галицькими хатками, де вранці вузенькими гостинцями з теплою мрякою незабудькових мочарів обабіч ішли в сонці, як білі голуби, галицькі сватки коло своїх сумирнооких шкап...

— Гей, гей! Стій! — десь із-за двірця виплеснулася купка кінного гайдамацького на чорних конях.

— Стій! Куди наші поїхали?

Їхній старшина був без шапки, з обв'язаною головою. Був найвищий із них.

— Які наші? — спитався Гринів, дивлячись на них, обсмалених певне якимсь вибухом, заporошених, брудних.

— Броневик наш застряг оточений, — телефонограма прийшла. На виручку йдем.

Гринів пригадав собі колихливий панцерник з Архистратигом.

— А там, недалеко, — показав напрям, пояснювати хотів, але ті вже не слухали.

— За мной, хлопці! — хрипко кинув велетень і взяв з місця, з копита кар'ером, а за ним виплеснулись на майдан його люди.

— Ах, ти ж, кавалеріє, пташко дорогая! — з захватом хихикнув бунчужний, прицмокнувши. — Народе скажений, — у конну атаку на вулицю йдуть, голуб'ята!

Гринів на мить зиркнув і, затаївши дух, став. Це чорні бурки лопотіли в повітрі над пригнутими спинами гайдамаків, це — в чвалі все нижче пригинались вони, це — коні гайдамацькі все глибше сягали поперед себе, а малинові іскри вилітали з-під їх копит, це — врешті, старшина їх, побачивши таки ворога, звівся в стременах, обернувся до своїх, підніс кулака з палюхом угору і перевернув потім кулака вниз римським знаком „Забий“, що в цім місті було знаком сороміцьким — „Брати!“ За цим знаком тонко виблиснули їх шаблі над головами...

Гринів усміхнувся блідо: знайомий гуркіт копит, гуркіт копит і гра перезви відзивалися в його вухах.

VII.

Більше не роздумував, не пригадував, не думав звичайних думок. „Перезва“ — сказав собі, і це слово спалило всі

пригадування й сподіванки. Тупе невиспання, дошкульне змучення зникло, — він чув у собі тільки глухий, глибокий, запеклий плав крові. Важко ступаючи, вийшов із штабу, де роїлись люди, сходив поволі на терасу двірця. "Очистите Рішельєвську аж до моря", — ще чув у вухах останні слова штабовця.

— До моря! — сказав своїм згори, із сходів.

До моря! — проказали неголосно гайдамаки за його плечима і рушили помірно, важко рушили, глухо подзенькуючи зброєю.

Вирушили простою, як стріла, вулицею, що прорізувала ціле місто й западалась між палацами в урвище над морем.

Жадібно виривались вистріли й сальви то зправа, то зліва, — невідомо звідки. Чорніли групки людей, що єднались і розбігались. Вулиці були як розгублені, побожеволілі, і чоботи жовнів хрустіли, давлячи скалки шиб розбитих вуличних ліхтарень. Не всі проходили крились попід стінами, сміливіші перебігали на другий бік вулиці, відчайо відмахуючись від свисту куль, як від шершенів. Мало хто з них падав, — більшість перебігала й сміялась. В деяких крамницях з вітрин біліли здивовані, безрадні обличчя їх власників, що не могли вернутись додому.

Як клетотіння, біла в голові Гринева ненависть. З досадою поглядав на дома, де, певне, плакали і тряслись, і молились, або підповзали до вікон в нужденній цікавості люди. Ненавидів і це місто, і безглузду боротьбу насліпо. Заціпив зуби, і йшов серед своїх вояків, ціляючи в кожне вікно насупроти, де замиготіла людська постать.

Були зустрічі. Коли якоїсь московистської церкви з роздуюто банею, мов горлом кам'яної ропухи, несподівано вилинув відділ препишних, високих чорноволосих сербів у мундирах з малиновими вільотами. Пізнавши гайдамаків, заклекотіли до них приязним слов'янським клетотом, і пішли далі вільно, не пригинаючись, у бік Преображенської. І тоді ж видно було збоку, як дві автоплатформи з людьми і з червоними прапорами розігнались, та, побачивши сербів, затримались і нараз відчайо смикнули назад. Серби

стріляли їм услід і сміялись: вони вийшли собі ось так, на прогульку, із симпатії до статурних гайдамаків.

Що ближче до моря, то ряснішали вистріли. Часами то-рохкотіли кілька хвилин без перерви. Коло оперового театру зустріли групу цивільних із рушницями. Між ними були й старі люди. Це залізничні робітники верталися з Пересипу по бою з червоними. Далі коло якогось російського пам'ятника, завиненого для звичаю рядном, лежав забитий бомбою кінь і розщеплений вибухом фіякер. Гайдамаки посувались по двоє, по троє, тулячись до мурів.

За палациками надморського бульвару стіни розсунулися і показалось море. Мов би влада якась долонею панівно черкнула на обрії.

Було темне, майже чорне в своїй синьості з ледве помітними білими гребенями хвиль і нерухомими тулубами пароплавів поміж молами порту.

З бульвару, з урвища маєстатично й спокійно простягав над ними бронзову правицю в римській тозі, в лавровім вінці Мартосівський пам'ятник герцога де Рішельє, засновника Одеси.

Пусто було на цілій стрілистій алеї бульвару, а однак, коли Гринів і вояки хотіли її перебігти, — збоку від Воронцівського палацу зациркотіли два кулемети. Там большевики мали свою базу й склад амуніції. Це був граничний пункт розвідки.

Гринів хотів ще обійняти оком положення в самому порті. Треба було тільки перебігти через бульвар до пам'ятника Дюка і звідти зиркнути на дім.

То було трохи очайдушне, коли він із бунчужним поплазували й перебігли бульвар під обстрілом. Знизу якби хтось велетенський зідхнув назустріч. За гранітовим цоклем можна було стояти безпечно й дивитись. Під ногами Гринева акордами спускалися вниз преширокі мармурові сходи, внизу нерухомили портові склади й будівлі, порозсипувані поміж пристанями й залізницею. Не курились пиндючливі димарі кораблів, кам'яні надбережні були порожні. Далеко, аж на обрії, видно було кілька військових суден, з

одного спалахнули ризки вогню й чувся гуркіт, — то стріляв "Алмаз".

— Пане поручнику! — сказав Сорока дивним голосом, показуючи щось.

Гринів обернувся за його поглядом і біль коротко кольнув йому серце. Майже побіч нього трохи нижче напівсидів, напівлежав забитий гайдамака й теж дивився на море мертвими очима. Куля вбила його несподівано, і він ще затискав у мертвих руках рушницю.

— Вартує, — сказав Сорока з острахом, і справді це було, як варта над морем.

Гринів дав знак вертатись, але коли старшина з бунчужним перебігли назад до своїх, побачили, що це тяжче зробити, як перед тим. Середмістя було під обстрілом. "Алмаз" робив артилерійську підготовку до наступу на двірець. Ворожі гарматчики били по голівних вулицях, саме тих, що ними вертались гайдамаки. Шрапнелі падали звідусіль. Треба було повзти, зриватись і падати, бо скалки бруку й стін фонтанами засипали людей Гринева. В галасі вибухів треба було то ховатись і вичікувати, то швидко посуватись наперед, то знов відступати. Треба було пильнувати, щоб люди не розгубились, не розбились на очманілі, бездушні групки, і Гринів ішов позаду всіх і пильнував порядку. Ішов, як душа цих людей. В ньому застиг, закам'янів валун, сплеск його власного життя в одному — вперед!

Саме тоді блиснуло осіннє сонце, і його бліде проміння видавалось сліпучим. Було як пригад про життя. В тих проміннях вся Рішельєвська аж до головного двірця клубилася стовпами вапна й вапняка, десь збоку, недалеко, здається, горів-курився невеличкий дімок, — ніхто його не гасив.

Це сталося зовсім несподівано для Гринева. Бунчужний Сорока, що йшов попереду, дав знак рукою, щоб спинитися. Гринів, останній у ланцюгу бійців, опустив кольбу рушниці додолю й озирнувся. І саме тоді з присінків близького дому прожогом вибігла жіноча постать у чорному. Несподівано й трохи весело. Вилетіла, мов птах із клітки. І пішла боком, трохи мов би здригаючись і одночасно смакуючи страхіття довкола.

Завивання недалекого гарматня додало швидкості старшині. Він кинувся до неї, вхопив за руку, потягнув додолу. Надзвичайні, блискучі, чорні й гнівні очі зиркнули на нього. Потім і він, і вона втратили рівновагу й упали обоє на тротуар.

— Пустіть мене!

В цю мить вибухнув шрапнельний гарматень. Рясні кулі зацокотіли, недалеко по стінах. І одночасно гнів на її хлоп'ячій, відважній лиці змінився на повнозвучну гримасу жаху, на маску, подібну до масок грецької трагедії. Лице її збіліло, вона забелькотіла невиразно, неприємно. Гринів підводив її, становив на ноги. На мить жінка закрила від руками, потім випростувалась і кинулась з рішучим виглядом знову вниз вулицею.

Гринів грубо вхопив вузьку руку, за стан.

— Ви, божевільна, — додому! — крикнув із злістю.

— Не ваша річ! — кричала крізь зуби, відпихала його, пручалась...

Вхопив її ззаду за плечі і пхав поперд себе.

— Пустіть мене!

Ві вернетесь! — повторював уперто й пхав.

Скажено пручалася. Була невисока, сильна й гаряча.

— Сидіть краще вдома, — впихав її в присінки. — Ось замкну за вами двері і...

Вона вивернулась, піднесла трохи сукню й кинулась бігти наосліп на середину вулиці, де було найнебезпечніш, де свистіли кулі.

Двома скоками він був коло неї, вхопив за руку. Вона боронилася. Раптом глянула на фасад дому й завмерла. І він застиг коло неї. Піддашок над брамою, певне від струсів, порушився, каріятиди-велетні, що його підтримували, звисли на дротах, загойдались, — і раптом обвалилися з торохом і стугонінням. Уламками й піском засипали те місце, де ще мить тому стояв Гринів, і старшина стенився з глухим криком, як би побачивши свій власний загин, себе розплющеного на пляму каменем і цементом.

Її очі звернулись до нього без ворожості.

— Бачите, — сказала, — коли б не я, ви ще б там сто-

яли. Я — ваше щастя. Хоч ви й назвали мене божевільною. Від піддашка вгорі стирчали тільки три залізні штаби, а перед брамою лежав купою груз і валява, як шанець. Здалеку Сорока давав знаки Гриневу, що дорога вільна.

І вона теж покидала Гринева. На її гарнім лиці перебігали вирази, як тіні крил.

— Я вернусь сама, — сказала й зиркнула скося на молодого мужчину. — Я вже не буду божевільна...

Гринів, відходячи, і вона, стоячи на шанці, востаннє глянули один на одного. Їх уже в'язало пережите.

— Хто ви такий? — гукнула знову легка, мов відкинена вітром.

— Поручник Гринів з Першого Гайдамацького, а ви?

— А я? — проказала, засміявшись.

Гринів став раптом, мов затриманий.

— Я — ваше вояцьке щастя! — гукнула, блиснула востаннє біллю зубів і зникла в брамі дому, мов скочила в темряву...

Тепер гайдамаки майже бігли. Близько була вже площа перед головним двірцем. Гринів ішов з ними хвильку майже безпам'ятний, почував у собі тільки шум, мов колись від самогону на весіллі. Не боявся. Несподівано спало з нього напруження небезпеки.

На останньому розі до Гринева підбіг зв'язковий старшина, показував у бік Важкогарматної школи.

— Прорив! — гукнув просто на вухо Гриневу.

Робили пекельний галас недалекі кулемети на Олександрівському комісаріяті.

— Прорив! — гукав далі. — "Алмаз" пристрілявся до нас. Фабрику Попова знову забрали большевики, що прийшли з фабрики Анатра й Ропита... Здобуйте Попова!

З двірця вже вибігали, котились напруженими групами старшини й гайдамаки командантської сотні, пробуючи рушничні замки. Видно було вже й боївки большевиків, що посувалися з боку фабрики. Видно було в похмурім дні блискання вогників їх пострілів. Ось уже близько, за дімком електричної станції виринув їх відділ, їхня лінія вогню.

Тоді десь із провулка їм назустріч вирвались і заскре-

готіли підковами в галопі відділи-стежі кінних гайдамаків. Одночасно рушили з двірця комендантська сотня й штабовці. Ні одного панцерного авта не було видно. Вони, певне, зайшли вглиб міста й згубили зв'язок із своїм штабом. Треба було підсилити наступ на фабрику Попова з лівого крила.

— Вперед, за мною!

Ішли розстрільною поволі, важко, мов би неохоче. Віяр большевицьких кулеметів зближався до них. Саме йшли коло поживклої круглої клюмби на середині майдану, коли раптом Гринів застогнав. Почув біль у лівому плечі, мов би йому вирвано його безжалісною пащекою. Сині, зелені, жовті блими попливли в його очах, і він, стративши свідомість, упав, буйно кривавлячись на зруділі осінні бегонії.

Відразу ж усе замовкло для нього. Не чув швидких наказів бунчужного Сороки, не відчував гойдання, як на розпростертій гайдамацькім плащі четверо стривожених, смутних гайдамаків, тупочучи чобітьми, занесли його до недалекого шпиталю на перев'язку...

Чорна, розкуйовджена голова його моталася на білих подушках шпитального ліжка, з безкровних уст його зривалися незрозумілі слова. Не чув нічого. Не знав, що недалеко українці кілька разів атакували залогу й боївки, замкнені в велетенській фабриці і їх атаки були відбиті. Як потім худий, чорноокий, швидкий, мов камінь із праці, гарматчик, хорунжий Мацан наказав своїм гарматчикам розібрати мур паркану Важкогарматної школи, установити гармати в пробою й бити простовіч у стіни фабрики спрямованим наводом. Язики вогню, хмари диму, попіл і фонтани розметаної цегли здійнялися вгору, — і тоді назустріч українцям вийшов штаб і шість тисяч червоних бойовиків. Вийшли, високо піднявши руки, вийшли з вапна й куряви, зизуючи на вузькі блакитні з золотом прапорці в майорінні на списках гайдамаків.

Потім панцерні самоходи українців утретє вирушили серпом жати знепритомніле від жаху місто, і віяр стеж пішов у бік центру червоної гвардії, передмістя Молдаванки. Це було вже в другім дні бою, коли часті вибухи зливалися, переходили в скаженілу мельодію.

Гринів, прив'язаний до ліжка, не чув вибухів. Він гарячкував, стогнав і маячив. Ціле місто пролітало в його мозку з весільними піснями, мертвий гайдамака з-під пам'ятника Рішельє вставав і ріс над морем, не спускаючи з кораблів свого немилосердного погляду. Потім стіни й мури міста почали колихатися, ламатися на руїни, на бреші, вирви й прогалини, розсипуватись на згарища. А на згарищах ставала постать із набруньковатим пристрастю лицем, у кольорових вогнях, звинна, прегарна постать із жіночим зухвалим лицем, і кричала:

— Це ж я, це ж я! Твоє вояцьке щастя!

VIII.

Назва міста означала "велика торговельна путь", і це був іще дуже недавно найбільший експортний порт проторів під Росією, — а коли було глибше вдихнути повітря цього міста, тоді з збіжних гамазів пахтів теплий, материнський запах пшениці й змішувався з запахом корабельної смоли та дуже солоних вітрів з-над моря.

"Одеса, город наш портовий,

На Чорнім морі він стоїть,

Живе там нарід все фартовий, —

співала тутешня, в'юнка, гостра пісенька.

Гринів пролежав у шпиталі довго. Коли видужав, то вже впала Центральна Рада, і монархія запанувала в Києві, а вулицями міста разом із синьожупанниками переходили мовчазні німці й верткі, малі південні австрійці.

Того дня, як поручник гайдамаків у скромному френчі вийшов уперше на вулицю, був квітень, цвіли каштани, і невмовчним водоспадом перлився людський гамір.

Гринів став на розі, — йому здалось, що то довкола був карнавал. Він бачив юрби молодих, свіжих дівчат у прозорих суконках на сонці, в неспокійній морській бризі. Вітер кучерявив їх волосся й розметував сміх. Коли молодий старшина йшов і оглядався, то з глибини очей тих, що сміялись, іскрилась йому назустріч приязнь. Ще ослаблений і блідий. Гринів ішов уздовж Італійського бульвару й оглядався, пив очима і жіночі усміхи з піни коронок, і несамо-

виту яскравість південних квітів довкола віл, і білу стрункість мармурових башток та ганків, і надзвичайну, запашну теплоту вітру. Ішов усе повільніш, почував, що життя в нім сповнилось, що попливло високо, близько сонця, як гребінь дуже високої хвилі, що йде ген собі зеленкавим блискучим, глибокоденним морем...

Приятелі помогли йому. Він став на чолі однієї з комендантських сотень у місті, що несла не важку вартівну службу. Часу мав досить і плигнув із жадібністю в владну й м'яжку течію міста.

Здалось воно йому побудженим і впитим по недавніх днях, що гнуздали, що брали навзаводи. Недавні бої, і трупи одних, накриті в поспіху червоними прапорами, і свіжі могили других, то було щось, що зосталось у пам'яті, що пророкувало ще нечувані події, може нечуване досі насильство над містом. Рука ж гетьманова була слаба й не відчувала тривалости. І місто жило, мов востаннє, мов наосліп. Це був рух, погоня за насолодою понад усі перепони. Більшість людей жила на роздоріжжі епох: не в'язала їх ніяка державність, ані мораль, ані клопоти й передбачення — усе плинуло потоком уживання життя, заперечення може вже недалеких голоду, епідемії, облоги й зливи заліза. Жити! — дзвеніло місто, жити! — відповідала йому кров Гринева.

Він легко порозумівався, хоч у місті лунало багато мов. Він чув у своїх блуканнях французьку, грецьку, болгарську, італійську, англійську. Найчастіш однак тут говорили одеським жаргоном, мішаниною українських, італійських, грецьких і російських слів з українською складнею, — та найрозумілішим для всіх словом була квітка в петельці маринарки. І тому на рогах і здовж більших вулиць сиділи із снопами квітів квітарки. Вони сиділи спокійно, навіть тоді, коли лунали вистріли бандитів чи буесників. Аджеж і бандити не могли б обійтись без гвоздика в бутонерці.

Гринів заласно поринав у простобіжні квартали цього міста, що його здобули українці, розбудували французи, а збагатили італійці. Никав по тавернах: заходив і до грецьких ресторанів з гірким запахом маслин і риб, вдихав квасний дух кавказьких погребків-"дарялів", довго сидів у

невеличких портових винярнях, де скромно збоку білів шильд “Cantina con diversi vini” і де голосно вихвалялись і сварились між собою італійці, турки та прегарні греки з недалекої Балаклави. Зрештою, донедавна ще купці тут звали себе негоціятами, а ще й досі вулицями передзвонювали мелодії італійських пісень. На одному з старих домів Соборної площі зауважив Гринів напівзатертий напис “Piazza di cathedrale”. То була рештка з часів, коли на найголовніших вулицях Одеси стояли великі кам’яні шпихліри на збіжжя, а передмістя складалося тільки з пристані і великих, гуркітливих і бадьорих вітряків.

Та й тепер москалів тут майже не було, — були тільки вимучені урядовці й дикі, рудаві робітники з цегельень, тупі й безбарвні. Барв надавали інші народи, особливо на передмістях.

Були передмістя, як Чубаївка, часто українські, а були й інші. З опущеними жалюзіями і з укритими звичаями. На Фонтанах були низки віл французів, на Молдаванці — вулиці, заселені тільки греками або кримськими татарами. Болгари провадили городництво, коло хліборобів, нащадків запорожців, в Усатовім і Нерубайським сусідували німці — виноградарі. Рибалки-українці ловили на гаки скумбрію-баламута, а портова “боса команда” — молдавани купували її смажену на сояшниковій олії в жидівських трактирнях.

Але в кожному із цих людей був Південь із своїм щирим лінивством і вибуховою енергією мужеської відваги й жіночої солодкості. У потаємних шиночних і вірменських кав’ярнях над морем відбувалась не одна таємнича бійка й любов. Пісні на передмістях оповідали про смерть жінки з розчарованої любови, як про річ просту. Оповідали про смерть від ножів у бійці за жінку, як про річ гідну. Ніхто б не повірив у цьому місті, щоб відважній герої не був одночасно великим мужчиною. Про коханців і бандитів щотижня з’являлись нові куплети, виспівувані по дворах і вулицях. І підміські селяни, мудро продавши і не завжди мудро розтративши виручку, не раз, веселі і п’яні, вертались додому, а в їх кишнях були шовкові хустки для жінок, чучхела й семитаті для дітей і на сірих чвертках паперу видрукована вір-

шем зворушлива історія, як збожеволілий від любови коханець забиває свою Маню, крає її тіло на рівні шматки і їсть ті шматки один по одному, безпам'ятно вивертаючи очима.

Гринів не раз блукав того літа вечорами над морем. Ніч залягала відразу. Здалека миготячи, вертався останній малий пароплавчик із Акермана і за скелями виростала заграва портових вогнів. Гринів прислухався: від важких і помірних ударів моря тремтіли спрагнені й гарячі береги. Тремтіння ті йшли із найбільших глибин, — з-під скель. Ті, що лежали притулені до себе між темними кущами бузку й магнолій, чули те тремтіння й самі здригались, спалені спрагою власної крові.

Ввечорі вулиці над морем були залиті юрбами патетичними й галасливими. В тих юрбах ховалися великі любови відданих собі до смерти пар, але в провулках проходжали зустрічали мовчазні повії. Вони розцібали раптом свої довгі плащі: під плащем було тільки наге жіноче тіло, на секунду освітлене блимом кишенькового ліхтарика.

В будах, на ринках, побіч випханих морських чортів і пав, показували засушені тіла сирен, ніби знайдених у кримських надморських гротах, — сирени мали чорнобрунатні хвости з лускою й білі пуклі волосся над чорними запалими очодолами.

Вірили в сирени, вірили в чари голосу й звабливих рухів. Простодушно вірили в магію жіночого тіла і знали, що власна кров може раптом закаламутити розум і спровадити смерть.

Оповідали Гриневу, що кримські татари десь на одній із бічних вуличок від Арнаутської мають свій таємний релігійний театр, де тільки мужчинам показують наївні епопеї Карагеца. Його тонкого голосу в першому ряді слухає найстарший, сивобородий мулла і дивиться суворо й маєстатично на спорзні рухи й скоки дерев'яної ляльки, помальованої на червоно.

Цілими ночами жевріли в птьмі вогнем і галасом вікна й двері кількадесяти кабаретів міста, цілими ночами дзвеніли м'ягко гітари по садах передмість і по котячому перегукувались мандоліни серед білого цвіту акацій. То був

владний плав пристрастей, і не один із тих, що хотів сховатися від цього, несподівано для себе залитий повинню, випливав, як вирваний із дна, на поверхню і плинув уже за хвилями вирячений, задиханий і безсилий.

Але Гринів плинув жадібно й радісно, не думаючи ні про що, лишень шукаючи насолоди. Його ліве плече, розтопшене кулею дум-дум, зле загоїлось, рука почала сохнути, — і цей дотик знищення ще більш гнав його до пригод. В тім напруженні міста, злитим із власним напруженням, він пізнав Південь. Пізнав пристрасті, нагі й виразні у взаємній, відвічній, божеській боротьбі понад головами людей. І коли тут люди обдаровували себе, то їхні солодощі були дозрілі, а отрута забивала.

Про той Південь говорили тут і статуї мармурових богинь у ратуші, і герцог де Рішельє в римській тозі вгорі над портом, і кам'яні скитські баби в степах довкола, і колони грецьких, венеціанських і фльорентійських будевіль.

Часто, коли Гринів лягав спати і заплющував очі, віяли над ним лязурові далечі, неаполітанські пісеньки і запах акацій, — і коли він засипав, останнє, що бачив, то були великі, трохи вологі, карі, золотоіскрі очі Півдня між важкими, загнутими віями, що дивились, не мигаючи, на нього, в саме серце...

Він пізнавав тутешні жінки. В них був солонкуватий присмак крові їхньої землі, упертої, завзятої, перепоеної стремлінням до боротьби, завжди готової до великої віри. Вони приходили самі, побіджені грешним усміхом смаглого мужчини, що гнувся як шпага, але не ломався. Вони приходили під вантажем власної мовчанки, щоб висловитись у ньому, — а він жадібно дивився в їх ество. Ніколи б він не пізнав цього дивного міста й краю, коли б не пізнавав їх. Як надморські урвища, що раптом показують очам мандрівця шари й прошарки, повні жорстви, вапняна й перлямутрового раковиння, — так ціле препишне життя півдня відкривали вони йому в гніві, в любові, в забавах і прагненнях.

Він не зоставався довго коло кожної, переходив далі і тільки часами, в хвилину найбільшого упоення, з глибини його істоти рвався металевий, пронизливий, когутащий

крик. Його щастя було щастям когута.

Часами здавалось йому: жінки, як острови, напівзолочені промінням у блакитній далі, виривають одна по одній перед ним, мореплавцем. Розцвітають привітом для нього, і знов зникають ізсірілі, все мовчазні, відвічно нерухомі серед біжучого, рухомого моря. Кожна з тих, що зустрічав, була ще одним повнодзвінним відгомном південного роду, щирим відблиском довколiшнього світу, — і це було пізнанням цього світу.

Українки дивились скитськими, мовчазними очима, не допускаючись найменшої сміливості в словах, боронилися й не відповідали на зачіпки. Коли ж обібрали когось, без передмов, без слів раптом відкривались вибранцеві, як гаряча, бурхлива й безжалісна стихія. Гринів пізнав їх, пізнав тутешні панни, повні наївної свіжості й сили своєї жіночості, панни, самі трохи підсміхнені з тієї сили й внутрішньої надмірної радості, що нею дзвеніли їхні кроки.

Були там інтелігентки, що в їх головах еднались опромінені жагою і соціалізм, і корсарство. Були жінки старшин, гостромовні й веселі, що цінували тільки відвагу й гру. Було й багато легконогих, моторних, низьких з широкими грудьми жінок-хуторянок, однакових із вигляду по всіх землях України. Пристрасні в своїй хатній невсипущості, у вірності родині й чоловікові, холодні при поразці, вибухові при перемогах, були тут і прості жінки осадників, або може з гордовитих козацьких поколінь.

В них часами був відгомін іншої тутешньої крові: мстивих і честолюбних греків, лінивих і ласих молдаван, або й кремінної й наївної татарщини. Гринів зустрічав високих, темнобілявих городянок Києва з пливкими, граційними рухами, гомінких у щebetі, кокетних подолянок, тонконіздрих горбатоносих, довірливих панян із Кубанських станиць і яскравоустих, насмішкуватих, неспокійних жінок із-над моря. Генуйська, еллінська, іранська, малоазійська кров плила не в одній в жилах, і музика далеких мор і садів відзивалась Гриневу в запаху їх віддихів і в тихім сміху.

З однією з них, студенткою, мовчазливою й темноокою, у приморському відкритому театрику зістався Гринів по

виставі "Марусі Богуславки". Говорили тихо, майже шепотом серед порожніх крісел, ледве освітлених вогнями з порту, а віти лапятих каштанів заглядали до вікон театрику. Потім удосвіта сторож саду випустив їх, низько кланяючись і стискаючи в руці даровання.

Поїхали сонним візником до нічного ресторану. Вона сиділа коло нього похилена, зворушена, задумана. Ще здалеку зарябіли крізь стовбури акацій вогні ресторану. Оркестру ледве було чути, от як дитячу торохкотілку.

— Буффало Біль, автомобіль! — виїхали з-за скель, почувли далекий, а вже верескливий голос куплетистки.

— Я хочу на море, — сказала студентка й подивилась на небо.

Небо зеленкаво жевріло над ними.

І незадовго легка ранішня бриза напинала вітрила йольки. Гринів кермував, коло нього сиділа його подруга. Співала пісні одну по одній, притулилась до його ніг і дивилась у червоний, полум'янистий світанок.

Ялик, похилившись набік, біг, як хорт, полизуючи час від часу піну з гребеня хвиль.

Виїхали за брами порту. Минали Андросівський мол, що його нечутно й невтомно підгризали дрібноголові сплески хвиль. Виїхали поза брекватор, поза бакани червоні, білі, зелені, що одні дзвонили, а другі на ланцюгу підвивали злегка, як зичливі, освоєні потвори.

То був уже ранок, і сиві чайки зривалися з води при їх наближенні, дрібні крячки цятками майоріли в жовтім, розіскренім небі, шугнули недалеко чайки чорноголові, середземноморські.

І ось були вже в відкритім морі, на довгих, потужних хребтах вільних, незакованих хвиль.

— Стягніть вітрила, — знову сказала подруга Гринева.

Заторохотів щогловий риштунок, і ялик став іти все повільніш, врешті тільки течія посувала його, несла здовж берегів, що зустрічали ранок.

Там, на тих берегах, повенилися світом, виростали, заглиблювались, розростались скелі, сади, доми, будівлі. Виповзали, вилонювались із темних терас ночі, що втікала.

Чіткіш ставали, з'являлись аж дзвінки в своїй виразності. А потім зникли всі заслони — став ранок.

Загас, перестав різнокольорово виблискувати білий, рейдовий маяк.

Вітрилька ринула швидко. Зник з очей козацький Пересип із рештками фортеці XVIII-го віку. Ледве було видно найбільші в Європі мармурові сходи з порту до Приморського бульвару, зникали вже й моли, доки, естокада й нафтоводи самого порту. Почалися червоноскельні, зазеленені береги Лянжерону, Аркадії й Фонтанів, де пониже білих віл, при самій воді, ліпилися жовті рибацькі землянки, подібні до ластівиних гнізд.

Саме верталися з ловлі, погойдуючись, рибацькі човни на веслах і вітрилах. Важко йшли баркаси, що вдосвіта ловили переметом оселедці. Сунули по одному, по два. Видно було, як недалеко люди на човнах, швидко перебираючи руками, тягнули "кінці", мотузи з гаками на камбалки. Хрипкі голоси рибалок мали в собі щось із тертя мокрої линви об сбсмолені борти. Лаялися, повні обридження: на одному з гаків тріпався чорнохребетний, морський кит-риба, що ранив гострою острогою коло хвоста.

Нараз тінь упала на ялик із молодою парою. Гринів звів очі. Великий чорний баркас, де, здавалось усі спали, без плеску, безшумно пропливав на ледве напнятій вітрильцю-косцю. Проплинув, а тоді показалаь його висока керма. Там при демені сидів нерухомий, уважний дід із поглядом у далеч і кермував. Коло нього хлопець-кухарчук черпав терпляче й висипав до води непотрібну рибу-дріб'язок, линованку. Побачивши хлопця й дівчину в вітрильці, він блиснув зубами в усміху і сказав їм щось потішне. Але вже ялик і баркас розійшлись далеко, — і слова й усміх хлопця так само заблищали й висипались у воду, як безконечний, срібний струмок линованки.

Гринів притулив молоду жінку до себе, дивлячись на далеке місто, що розгорталось, на баркас, що ніс силуетку нерухомого діда й хлопця в помірних рухах. Жінка заспівала тихим, усе пружнішим голосом, і її стара козацька пісня поповзла, як жива істота за баркасом, доганяючи його,

що втівав, що меншав, що ось уже висів чорною цяtkою тільки в голубіні між берегами й ними.

І ті береги в сонці тепер теж, здавалось, зависли між темною блакиттю води й зеленкавою блакиттю неба. Висіли сади й скелі між ними, й білі дороги, і знов сади чинар, кипарисів, акацій. Місто було ціле червоне від проміння. І раптом заблищало тисячами вогнів, — це бляхи й шиби відбили в собі світло сонця. "Як самоцвіти, як найбільше багатство!" — подумав зачарований Гринів, про місто, і думка ця його змішалась з ніжним і легким віддихом молодої жінки, з блиском її ясних, круглих очей...

Коли він відірвався від поцілунку, гостра гра світла зблідла: місто було виразне й просте. Димки вилися над димарями фабрик, над залізницями, портом; червоні вагони електричних потягів мчали алеями Фонтанів; здавалось, видно було на спусках сірі низди бендюгів. Повітря над містом, здавалось, злегка курилось і тремтіло, як над чашею з гарячим вином.

— Глянь, — сказала молода жінка, встала й сперлася об плече Гринева, — глянь, — прикрила собі очі долонею, — голуби!

То був час голубів. Бавовняним клоччям, чудовим снігом, вихорем пелюстків зривались вони з одного даху, з другого, третього, з сотень дахів і голубників, з церков і з віл на передмістях — і зводились білорожевим крутіжем просто в небо. Сизі, темні, білі, роздмуханими жменьками пластівень розпорошувались, плавно залітали аж у самий малахіт, в бірюзу тонкого, прозорчастого неба, що здавалося музикальним у своїх відтінях.

Дівчина співала все тихше, замовкала. Гринів підвівся. Обое слідкували з дивною розкішшю за все вищими, сміливішими зльотами.

Ось тільки невелика біла хмарка вибраних підлітала вгору понад іншими, летіла зигзагами.

— То турмани! — стиха промовила дівчина.

Турмани, дивні голуби, zostавили далеко під собою інших голубів, zostавили глибоко внизу блискуче раковиння міста. Вищилися в променистість сонця, ледве їх було вид-

но. Гринів не відривав очей від них, не відривав лиця, напіврозкритими устами, здавалось, пив ту дзвінкість, що ті, там угорі купалися в ній. Все сильніш притискав до себе жінку, роблячи боляче їй і не бачучи її, і дивлячись тільки туди, за ними, вгору. Серце його защеміло від несамовитої і солодкої туги. Перестав на мить віддихати, — він був там з ними, в пориві...

— Вони підлетіли під саме сонце! — сказала дівчина.

І в цю мить Гринів аж ухопився облавки, — турмани стали спадати. Мов би щось обтяло мечем нитки їх польотів. Несподівано, нестямно, майже безкрило спадали. Потім уже не так стрімголов, уже перевертом, беркицююки в скляності повітря над синню моря. Спадали спіралями, плавкіш. Щось було з полум'я в тому, що розгорілося, що лопотить, щось було з білого полум'я в їхньому спаданні. Вони горіли тим сніжним льотом у синь. Коло самої води частина турманів завагалась, немов ховзнулась убік. Гринів стрепенувся раптом, озирнувся: за його плечима щось ударило об воду, плюснуло. Мов би хтось ударив із силою чимось білим об тверду синьосталеву плиту моря.

Гринів вертався до себе, своїх думок, притомнів. Його гостре, енергійне лице світилося. Не дивився на ніщо більше.

— Ах, так жити, так жити! — сказав, ніби сонно, напівпробуджено, сказав крізь зуби, муркотячи, як хиже й міцне звіря, що вигрівається в розкішній палючості сонця.

— І так загинути? — запиталась боязким шепотом дівчина за його плечима. Але він, схвильований, не почув її.

IX.

За літо море опанувало Гринева, ввійшло солоне в його кров. Їздив з рибалками, з прогульками, і вдвох, і сам вітрильником. Вкінці в кожній вільній хвилині його тягнуло до моря. Їздив на далекі острови коло Криму, ди Миколаєва, до Олешок над Дністром, сягав до гирла Дунаю. Упився морем, як новим відчуванням світу.

Море — це був простір без видимих границь і без видимих перепон, не раз лагідний і відкритий для всіх, навіть найслабіших, а проте небезпечний. Під ногами людини тут

була завжди прірва і знищення. Плюскіт хвиль нагадував про смерть. І відразу, і зрозуміло, і просто смерть розкривалась перед тим, хто не знав хоч би про те, як посуватись цією блискучою, живою долонею стихій. Від небезпеки можна було вислизнути владним умінням, надлюдським зусиллям, — і потім весільна радість опанувала людину, — чесна була і боротьба, і перемога.

Перемога тут завжди була заслужена: людина в обличчі стихії ставала також стихією, — і відважна, і мовчазлива, і підзорлива, й відкрита, і передбачлива, й напастлива, і покорена найбільшій дисципліні, й вільна... Була між Богом і морем.

Коли Гринів по своїх мандрівках виходив на беріг, — місто здавалось йому бездонне й хитке. Насмішкуваті різноголосі південноукраїнські юрби перекочувалися через місто, як морські валуни, і вітер нетерпеливості свистів з-поза камінних озій, як із-поза скель. Ба, ця влада була тільки зовнішня.

— Що робить гетьман? — питався Гринів тих, що приїздили з Києва. Питався молодих урядовців, молодих старшин.

Морщились у відповідь, як від кисліни.

— Його ясновельможність сидять у палаці, оточені адютантами в історичних кармазинах, і власноручно маляють парадні мундири для своєї армії.

Усміхалися глузливо.

— Тихенько так, мило загалом. Тільки й чути про довгі промови, відкриття вистав та пам'ятників, призначення, відзначення, паради. Но, а в глибині цієї п'ятидесятимільйонної держави...

— Що в глибині?

— Фосфоризує, розгортається...

І додавали тільки одне слово, як виблиск люфи обрізана:

— Село.

На це Гринів похилив голову. Так, селами, як табуни зноровлених, півдиких коней, розбігалась ненависть, глухе незадоволення, важка помста. Ненавиділи гетьмана за

карні відділи дідичів, що прикривались маєстатом Української Держави, ненавиділи гетьманство за те, що союзницькі німецькі й австрійські війська його іменем гарячково вивозили збіжжя й харч, ненавиділи за те, що їх села, їх, мільйони, в унесені обуджувано, вивищувано, як зміст землі української, і раптом знову кинено в сірість, тишу й нищину. Там, по цих селах перекочувалися, ситилися ненавистю, росли так високо, як стани, зближались до міст, то оточували їх, то відхлинали.

По селах, по містах працювали вже висланці Національної Ради, зродженої в підпіллі Київщини. Вона не ставила, як гетьман, на старих, досвідчених керманичів, спеціалістів, її ставкою була військова молодь і селянство.

У тому морі Гринів почував себе добре, — посміювався й підтягав дисципліну в своїй сотні: м'ярко, але безпощадно при відхиленнях. В низькій, столітній касарні, коло Грецької вулиці утвердився, як у форті. Або як капітан із залогою на доброму кораблі. Утвердився й ждав бурі. Плив.

— На тебе й твою сотню покладаємо велику надію, як вибухне повстання! — казали колишні співбойовики, а він кивав головою і мовчки всміхався своєю ввічливою усмішкою гарного, синьоокого мужчини.

Це ще не був початок. Прибігали хлопчаків в заломлених на потилицю кашкетах і таємниче, трохи баскуючи, оповідали йому щось, що тільки він мусів знати, прибігали й задихані гімназистки в зелених мундирках і чорних фартушках. Задихувалися від тих відомостей, що приносили.

— Чи це сотня Гринева?

— Так.

— То ви Гринів, так? Я... я чула, як нахвалялись з Донської формації, що знищать вас із вашою сотнею...

Потім:

...з Астраханського союзу офіцерів...

...колишніх гвардійських...

...дружини рятунку Росії...

— Так? — казав Гринів, і розпитував, і переставав розпитувати, і усміхався ввічливо, лагідно, трохи насмішкувато. Ні, це ще не був початок.

Правда, недобитки Росії підводили голову. Гетьман не перешкоджав нікому: емігранти з півночі відверто формували в місті військо до підбиття України. Від їхніх дружин приходили до сотні волеречеві помпатичні листи-погрози з пазурями, хрестами й орлами на печатках...

Одного ранку обудив Гринева вартовий підстаршина:

— Дружинники розпочали наступ.

Гринів поспішив до вузького віконця в грубих стінах касарні. Росіяни йшли обережно, підступали поволі здолу, з порту, із світанкової мли. Рушниці тримали недбало, глузували, підбадьорювали один одного. Ось уже перший ряд вийшов із імлі: кулеметчики і стрільці пригнулись нижче за мурами касарні, готові до стріляння.

— Чи вогонь? — спитав Сорока здавленим голосом, але Гринів стримав рухом руки бунчужного.

Дружинники зближались. Ішли паничкувати, в елегантних френчах із біло-синьо-червоними нашивками, блищали їхні золоті лямпаси. Можна було навіть розрізнити легке дзвеніння їхніх острогів у світанковій тиші: були вже сто кроків коло касарні.

— Вогонь! — крикнув Гринів.

Мов ревнуло і завищало велике звіря, — сальва рушниць і хляскіт кулеметів злилися в один зойк.

Із смертельним здивуванням, із прокляттями на устах попадали росіяни в першій лаві. Рясно полягли їх тіла на бруку, і ось уже інші замахали руками на тих, що виходили здолу, обернулись і прожогом кинулися врозтіч, кидали рушниці, кричучи і спотикаючись у безпам'ятстві. Хтось іздолу ще силкувався підохотити решту до наступу, але топінг ніг утікачів заглушив їх самотні, захриплі голоси.

— Попав на контрміну, гад! — кричали козаки.

Дружинники розвіялись так швидко, що не встигли навіть підібрати забитих, і Гринів наказав відвезти трупи до міської трупарні.

Того ж дня по полудні прийшла делегація від союзу російських офіцерів, — прийшли в уніформах, осовілі й байдужі, щоб ствердити, що "ліквідувати" сотню Гринева мала тільки невеличка група фантазерів, зрештою вже слушно

укарана, — вони ж, російські офіцери, хочуть тільки спокою для себе й порядку в місті. Запропонували співпрацю й відійшли задоволені, уникаючи ненависних поглядів гринівських козаків...

Осінь 1918 року була гарна в Одесі і тепла, як літо. На рогах вулиць у бляшаних печах пекли фісташки й солодкі каштани з Криму. Повно було столів із осінніми пишними айстрами, циніями й півоніями. Вищились кошики з виноградом, айвою, морелями, жерделями й шапталюю. Фелюки й баркаси вивозили до порту перекопські подовгасті кавуни, дині з Кубанщини, помаранчі з Кавказу. З відкритих вуличних кав'ярень плинули тужливі звуки скрипок, а до них відзивалися з передмість гітари й гармонії.

Гринева мучив неспокій: потаємні накази із Києва віщували щось велике й невідоме. Дивні, глухі вістки плинули з Німеччини й Австрії. Зближався листопад.

Одного полудня сотник гайдамаків випадково опинився на другім, християнськім цвинтарі в Одесі. Блукав. Серед пожовклого, опалого листя плятанів темною зеленню яскравилися кущі туй і магнолій. Цвинтар був дуже старий. Високими аркадами підводились склепіння дерев над приземними нагробками з каменю. В алеях ще блимало сонце, і дивне заспокоєння, як ріка, пливло почерез струнку колонату акацій.

Коло нової ділянки цвинтаря Гринів зупинився: повно було тут нових, золотоблакитних помальованих, камінних вояцьких хрестів. Ще навіть не обросла травною глинкувата червона земля могил. На мить одну подумав про те, що може й його нерухомі груди привалить ця земля, — і страшно заболіло його серце. Він кинувся бігти, закривши лице долонями.

Біг у глибину алей, — а в вухах його тремтів якби гуркіт копит коня. Коня невдержного, стривоженого смертю.

— Це твоє серце так б'ється, любчику! — сказав задиханий сам до себе і спинився. І тоді побачив когось. Далеко в глибині бічної безлюдної алеї виринула постать молодої жінки в чорному. Вона йшла назустріч Гриневу, і він ступив кілька кроків до неї. Ось вона вже побачила його, опустила

очі. А він був дуже блідий, не відривав від неї погляду, серце його забилося знову міцно, до болю, — так, він пізнав її, і невисловимо солодка туга опанувала його.

— "Мое вояцьке щастя!" — прошепотів.

Коли ж вона минула його, не звівши опущеної голови, він істиха покликав її.

Вона спинилась, але не обернулась відразу: голова її, як кетях цвіту, в'ялений спекою, обважніла, похилилась злегка назад, тонкі й швидкі пальці її поправили кучері зачіски, — і ось вона глянула назустріч йому великими й смутними очима.

Він підходив, а здивовання, запит, легка насмішкуватість по черзі виринали на її тонкім, смуглявім лиці. Гаряч ударила Гриневу в голову, — такою, на диво, принадною здалась йому ця жінка в жалобі.

Зустріла його холодно. Сказала, мов би здивована:

— Я не знала, що ви будете про мене пам'ятати?

— О, як я пам'ятав про вас!..

Пішли поруч алеями попід високими аркадами дерев, що дихали осіннім сном, серед смутних пам'ятників, що промовляли до них болісними написами. Ішли й розмовляли неохоче, задумуючись не раз по словах один одного.

Гринів не міг бути, як завжди, говірливим і веселим, а вона не відривала очей від землі. Довідався від неї, що є вдова, незалежна від нікого.

Коли прощались на вулиці, вона півголосом сказала, де ждатиме на нього.

Вертався до міста пішки; в своїй руці чув тепло її сухої, вузької руки, і низькоголоса, солодка туга грала в глибині його серця...

Гринів покохав її. Він ніколи досі не був такий щасливий. Предивна радість кохати правдиво виполоскала його істоту з усіх найнижчих почувань і думок. Він ходив у сонці й музиці.

Купували на кипливих юрбою вулицях солодкі ковбаси — чучхели, тістка — баклаби, гарячі каштани. Пізніше spacerовий, гребний катер, убраний килимами, ніс їх уздовж золотих, осінніх садів узбережжя. Сміявся і співав їй тоді

стрілецьких, наївних пісеньок. Спочатку приймала його унесення трохи здивовано й холодно. Не боронилася перед пестощами, але була зимна. Не відривала від нього очей і слухала його мови.

— Я думала досі, що Україна — то мрія, — сказала раз сама несподівано для себе. — Але ви — українець-людина.

І замовкла, мов пригадуючи собі щось.

— Але ж ви самі — українка?

— Так, я вірю в Україну! — сказала розсіяно. — Наш рід — навіть із запорожців. Усі мої близькі — військові, для мене нічого нема гарнішого за мужеську відвагу. І військо є в моїй крові.

Глянула йому тепер просто в очі своїм темним, глибоким поглядом і на її лиці здригнувся й затеплів усміх. Такий самий усміх з'явився на смаглявім лиці старшини.

— Ви є вояк! — сказала; мов окреслила..

Вночі, коли було пізно, коли в темряві тільки блимало голубою плямою, фантастичне і тремтливе вікно, вона почала випитуватися Гринева про те, що він робив останніми часами. Слухала уважно, і він чув її гаряче дихання тут коло себе. Почав оповідати про напад дружинників на його сотню.

Нараз ридання перервали його слова.

— Що тобі сталося? — спитав зляканий.

Не відповідала спочатку, ячала тихенько. Потім, нагнувшись над її устами, він почув болісний шепіт:

— Там... серед тих, що нападали... там був хтось... дуже мені близький... Ти стріляв на нього... Ти... — й не докінчила

Гринів замовк, закаменів на ці слова, як на безжалісний і дивний присуд. Те, що в нім пульсувало радісне й щасливе, раптом змінилось у чорний вихор, у розпач.

Чув побіч її лебедіння, скаргу без слів. Чув, як металася й стогнала на своїм ложу. Збирав думки і не міг зібрати. На хвилю загримів в його вухах далекий крок вояцьких підкованих чобіт і брязнув зосереджений металевий клекіт замків при зарядженні рушниць...

Дихав важко. Не міг промовити й слова. Нахилився над нею. Тиха була. Нахилився ще нижче.

— Я мусів. Я ж ішов наперед! — сказав їй.

І раптом тонкі жіночі руки обвилися довкола його шиї, й ціла її гнучка істота пригорнулася, злилася з ним, плачучи і одночасно голублячи його найгарнішими словами.

— Це — наше щастя, це ж — наше вояцьке щастя! — вигукнула з болем і якби з гнівом і замовкла, укрита його обіймами...

Тієї ночі Гринів пізнав найбільше, може найглибше кохання, кохання сповнене гіркістю. Тієї ночі йому здалось, що він уже ні з чим не зв'язаний: ані з світом, ані з життям, що він летить разом з нею, укоханою, усе вище, летить у безвсіть...

Всі вільні години Гринів віддавав їй. Блукали і розмовляли удень, уночі. Не зауважили, як зблизилися зимні ночі. Остання тепла ніч застала їх у Люстдорфі, у надморському степу, і він не міг забути на другий день ані смаку її гарячих вузьких уст, ані металевого тріскотіння цикад у вересах, у долинах, ані того, як десь на селі кричали пугачі своє "поховав", а недалеко на високих стогах сиділи непорушні, "полинкові", степові орли і дивились у безшумну й важку глибину моря, що не рухалось...

Блукали по вулицях, держучись за руки. Були на малярських виставках, де сипались лявини неопанованих кольорів, слухали в літературних льохах іржання блідих футуристичних поетів з дерев'яними ложками в бутонерці, були в будках на передмістях, де гуділи шарманки і викривлялись та гугнявіли комедіянти. Скрізь било життя юрб і одиниця, злившись з тим життям, яскравіра, тужавіла і впивалась собою. Вони проходили скрізь, притулившись до себе, належачи до себе.

Одного вечора сиділи поплич у цирку Малевича і слідкували блискучими очима за гнучкими тілами еквілібристів і гімназистів. Ніздрі їх розширювались при мовчазних скоках з линов, при галопі спітнілих, змилених коней, при барабанах оркестри, що вістували небезпеку.

Коли італійський жонглер, молодий і усміхнений, став посередині темного цирку і почав кидати велетенські запалені смолоскипи один по однім аж під саму копулу цирку,

як вогняне латаття, розвіяне вітром, вона схопила його за руку. — Слухай! — сказала схвильована, а смоляні спалахи зроджувалися і гасли в її очах. — То ти, то ти підпалюєш цих усіх... на той пожар, на ту Україну!

І показала рукою на завмерлі, мов у якімсь старогрецьким лицедійстві, хори — ряди нерухомих, фантастичних лиць без числа і без ліку...

В листопаді гетьманські союзники, австро-угорські відділи, збунтувались: чехи, румуни, мадяри, шваби полювали на своїх старшин, стріляли один до другого. Випродували на вулицях власну зброю, амуніцію, харчі. На провінції подали гасла до повстання: сотня Гринева була в поготові.

Якось, заглянувши до "Просвіти", Гринів застав там групу українських старшин із 24-го Коломийського полку. Галасували, оточені панями й молоддю.

Один з коломийців, витягнувши руки, підбіг до Гринева. Цілував його, кричав:

— Ромку, у Львові український уряд!

Тряс, узявши за рамена:

— Ромку, їдемо! Там потрібні наші сили!

Серце Гринева защеміло. Промовив глухо:

— Вони й тут потрібні.

— Не хочеш їхати? Зістаєшся тут? — дивувався старшина. Все в нім було завітчане на виїзд пучками жовтоблакитних стяжок: чако, пояс, шабля.

— Галичино! — сказав хтось ізбоку, і Гринів аж хитнувся раптом, мов би потягнений тисячма нитками: фіялковим запахом повіяло йому із самбірських узгір. Галичино! Це там кружляють голуби над тихими плебаніями, це там у церквах із запаленими вахлями братчики у парах, там під похилими вербами дзюркотять поточки, і за срібною імлюю усміхаються довірливі лица, і кажуть "Слава Йісу", а дзвінка пісенька, вибачлива і делікатна, перескакує з зеленого горбочка на горб зелений... "Галичино!"

Гринів віддихав важко, мовчав.

— Ачей у нас певніше буде, — говорив старшина. — Бо від їзди на тутейшій дарабі у мене, брате, голова вже крутиться.

Так, Гринів знав це: тутешнє життя було, як шалена дараба, і на тій дарабі він летів разом з іншими понад каміння, глибини, водоспади — вперед! Тут не було затишку, тут була велика гра...

І раптом десь глибоко в нім виплило тонко різьблене, без міри дороге лице з жадібними, блискучими очима.

Блідий — промовив коротко:

— Я застаюся тут, — ковтнув слину. — Я тут потрібен.

Щось, мов кпини, з'явилося на лиці співрозмовця.

— Ей, Ромку, чи не зачарувало тебе щось: може береги чорноморські, може очі жіночі, велика любов?

Гринів здвигнув плечима, виходив.

— "Може й край цей, може й велика любов", — подумав.

Він сам не знав, він не міг уже розрізнити одного від другого.

IX.

Листопад 1918 року був непевний. Союзники, німці й австрійці, упали, гетьман вагався, Національна Рада підготовлювала повстання. Гринів почував, що в кожній хвили його відділ буде потрібний, тримав зв'язок із студентською сотню, із робітниками.

Одного вечора, урочисто вбраний, поважний і схвильований, він прийшов до неї й попросив її руку.

З вдячністю поцілувала його і не сказала ні слова.

— Так? — спитався.

— Навіщо? — промовила просто й смутно. — Може тебе заб'ють тепер? Так загинув мій чоловік, мій батько і всі мої діди...

Раптом прийшов федераційний антантофільський універсал гетьмана і — мов лавина розкотилася над краєм, повна блискавок і громів. Директорія виступила проти гетьмана й оголосила мобілізацію кільканадцяти річників. Вісім кошів охоче-комонного козацтва відразу перейшли на бік Директорії, зате повільніше опановували повстанці штаби військових округ. Почалась війна за міста. Особливо за великі.

Проти сотні Гринева і кількох інших малих українських формацій була державна варта гетьмана з цілого півдня України і кілька тисяч російських дружинників генерала Березовського.

І однак українці атакували перші. І однак українці били, натискали безжалісно. Часто йшли на багнети, по кілька разів йшли на окремі дома, касарні, комісаріяти. Не брали полонених. Били у царистів, як у ненависне минуле, як у поворот до неволі.

Не раз у небезпечних хвилях, під час наступу чи контратаку, Гринів оглядався на своїх хлопців і за кожним разом глибоке мужеське щастя наповнювало його, бо вони йшли за ним спокійно. "Провадь нас, ми віримо тобі!" — здавалось, говорили їхні лица.

Тепер він і його вояки не були самотні: місто кохало їх. Хоч бій на вулицях тривав п'ять днів, сотня Гринева не мала недостачі в їжі. Населення Одеси, саме голодне, виносило їм їсти. В брамах, де відпочивали бійці, стояли черги людей з куснями хліба, м'яса, з гарячою водою...

Тим часом на головний двірець прибували під звуки гімну повстанські загони в порядку і прегарно екіповані. Ішли відразу в бій.

І ось добровольці були зіпхнені на діл, до порту, ось дружинники зависли над водою на вістрях українських багнетів. Саме тоді з'явились на обрії важкі силвети кораблів французької ескадри. Українська артилерія обстріляла французькі транспорти, що вирятовували недобитки росіян. Французька ескадра відсунулася вглиб моря. Замість знайомої, покірної царської Росії, що їх сюди накликала, їх зустріла незнана їм, оскажена у львиній гордості й ненависті Україна.

— Одеса — наша! — гукнув Гринів, побачивши, як велетенський український прапор виповз і утвердився на щоглі палацу одеського магістрату. Ніколи Одеса не була більш українська. Українські варти разом із жидівськими формаціями берегли порядок. Берегли твердо. Було розстріляно коло двох сот злодіїв, але не було занотовано тоді ані одного грабунку, чи нападу. Благальні були російські газети. І раділа вулиця, — прийшла справжня влада. Вздигла і

осідлала мільйонове місто, поклеплюючи його приязно, як верхового коня.

Та прийшов гострий наказ із Києва залишити місто, заблокувати місто, хвилево передати місто антанті. То Директорія, утвердившись у Києві, постановляє розпочати переговори із французькими й англійськими військовими колами.

Найгірше було самохіть відступати по перемозі, окопуватися і вагонуватися довкола Одеси. Найгірше було дивитися, як поволі напливають і занечищують місто кольорові куртки кольорових військ, погони російських формацій, як розцвітають спекуляція, злочинство й погроми...

— Що ми тут будемо робити? — спитався Гринів у Бирзулі, в штабі південної армії.

— Ждати на кінець переговорів антанті з Директорією. Переформувати частини. Ви дістаєте за ваші бойові заслуги вище призначення: командування бригадою, може пізніш дивізією. Передовсім ждати.

— Ждати? — перепитався Гринів. Трохи кпин було в його голосі.

Штабовець звів голову від столу і глянув: перед ним стояла людина із скаженими і нетерпеливими очима і одночасно розсіяною, ввічливою усмішкою на смаглявім лиці. Пригадував сновиду в своєму замисленні.

Ще того ж вечора, маючи доручення від розвідки штабу, Гринів був у місті. Потім майже щодня проривався крізь часті варти росіян і французів та поринав у таємничі вири міста. Доручення розвідки виконував, але найбільше перебував коло своєї вибранниці. Навіть виходив з нею на місто, до одного з кількадесяти кабaretів, що ними вночі фосфоризувала Одеса.

— Як ти можеж сюди приходити? — казала вона, смакуючи темне вино і дивлячись на нього блискучими очима. — Тебе ж тут знають. Ти щодня ризикуєш життям. Ти кохаєш мене? — питалась жадібно і додавала раптом гірко. — Я знаю, ти кохаєш мене, але твоє кохання, твій віддих перерве колись куля. Може б ти до мене не приходив краще?

— Я живу, — відповідав старшина і усміхався, і тулив жінку до себе. І вона йшла з ним скрізь, де він хотів, і серце

її тріпотіло від страху й гострого щастя. Щастя невідомости власної долі.

Раз удень на вулиці адмірала Дерибаса його пізнали росіяни, але він утік, відстрілюючись, вскочивши в бігу до фіякра. Коли на другий день він прийшов до неї, вона підповзла до нього навколішках і схопила за руку. Дивилася на нього знизу злякана, віддана і захоплена.

— Ми спалимось обое в такому житті! — сказала.

Кілька разів він зауважував, що за ним слідкують, але йому завжди вдавалося змити слід...

Новий рік 1919-й зустріли бучно. Правда, багато українських діячів сиділо по в'язницях, або втікало, але всіх, що zostались, окрилювала велика надія. Росія, Франція — то було щось тимчасове. Зібрались у великому помешканні голосні, веселі й бадьорі.

Знаний цілій Одесі ієромонах Микита вискочив на підвіконник. В одній руці тримав келих з вином, у другій розвинений синьо-жовтий прапор. Чорні очі його горіли під густими, посивілими бровами:

— В новому році — слава Україні!

— Слава! Слава!

— Отамане Гринів, скажіть же нам щось! — звернувся монах до старшини.

Гринів підніс келих:

— Слава нашому війську! Слава тим, що по нас збудують іще щось більше!

І замовк у новім вибуху галасу й вигуків. Був блідий, дивно споважнів.

— Слава тим, що по нас прийдуть, — проказав уже для себе тихо, але вона почула і вхопила його за обидві руки.

— Що з тобою? — спиталася.

— Я не знаю, що буде зі мною в тім році.

І знов гамір, вигуки і спів "Не пора" заглушили його слова. І він грешно усміхнувся, і поволі цідив вино, не відриваючи від неї захопленого погляду.

Однак у глибині його щось здригнулося, — неначе б ті зорі, що світили в нім досі сліпуче й яскраво, почали пригасати...

Арештували його на згарищах передмістя Балагани.

Просто вискочило кілька росіян із зруйнованої халупи (ціле передмістя було знищене вибухом арсеналу ще в серпні) і вхопили його. Хотів відстрілюватись, та удар кольбою оглушив його, забив памороки.

Прийшов до себе від струсів бендюга, воза на каміннях. Селянин-бендюжник поганяв коні, а троє конвоїрів з рушницями умістилося на возі коло старшини.

Віз уже минав Дальницьку заставу.

Селянин-візник озирнувся на Гринева, цвиркнув слиною з-під рудоватого вуса:

— Ей, салдат, — сказав, — віддай мені свої чоботи.

Каламутно перепливав світ довкола: гуркотів віз стрімкою Дальницькою вулицею.

— Нащо ж вам їх маю віддавати, дядьку?

— Дак усе одно — вмреш! — каже селянин щиро і дивиться жадібно на чоботи. — Воно ж і так тебе, салдат, уб'ють, мо' й землю не пригорнуть. А чобіт жаль: жовті, новенькі, ходити в них можна. По дружбі кажу: дай чоботи!..

Грюкотить бендюг спуском, летить униз, трясуться коло Гринева конвоїри з рушницями, перебігають перед очима дома, — прощай, місто, місто боїв і щастя найбільшого, прощай!..

— Усе ж одно вмреш! — переконає селянин, озирається боязко на конвоїрів.

Гостро, гостро заболіло у грудях Гринева. Затиснув уста.

— Так, дядьку ж мій, — каже спокійно, поволі, — так мої ж чоботи на твою ногу не прийдуться. Дивись, яка в тебе велика нога.

— Може й не прийдуться, — каже дядько, придивляючись: — дак у мене син є — во, такий! — показує трішки над землею. Мій син твої чоботи поносить... А ти, салдат, жди вірної смерти, не бойся, — хто тепер із дому вийшов з рушницею на дорогу, той уже до своєї хати не вернеться...

Добродушний такий дядько, коні поганяє, чоботи просить дарувати.

— Ой, дядьку, — заридало в Гриневі під серцем, під горлом: ой, дядьку, дядечку, на чоботи, бери собі! Тільки ж,

дядечку, щоб із твого сина, як прийдуть чужі, не тільки чоботи й сорочку, а й може голови не зняли...

— Но, давай, каже дядько, нетерпеливиться; — давай мерщій, я сховаю, а то ще твоя охрана забере.

Х.

Допитував Гринева сам Кірпічніков, начальник денікінської охрани, забитий пізніш українцями, як переїздив автотом через Олександрівський парк.

Допитував його спочатку ввічливо про сили й розташування українських військ, про видатніших українців в Одесі. Гринів відповідав змучено, — не сказав нічого, що могло б допомогти росіянам. І його залишили в спокою, — може придасться на виміну, як шепнув йому в'язничник, замикаючи його в одиночці.

Через служників, що мили камеру, Гринів довідувався, що діється в місті.

Довідався про долю українських курсисток-студенток. Єдиною її виною було те, що приносили їжу й білизну українцям-в'язням. Їх оточили денікінці і замкнули під час морозів роздягнених на цементованому току стетінгрінгової залі. Частина панян перед розстрілом замерзла.

Довідався про розстріл ковбасника Литвиненка, що його звали "ось, українська ковбасня", бо такий мав шильд. Литвиненко вмер відважно, не дозволив зав'язувати очей в останній хвилині.

Довідався Гринів і про себе. Про нього говорили, як зразок вояка, як героя. Раз непомітно йому передали записку "з волі". То писала вона на перфумованій картці: "Мої чари, мій сонячний ранку, я коло тебе!" — і то звучало блідо. Гринева здалось, що вона не тут близько, а дуже, дуже далеко. Як цятка на його обрії.

Він не вірив, що вийде звідси. Він слабшав фізично, а думки його блукали коло одного: чи він добре виконав свій обов'язок, чи він добре служив своїм?

В'язня все дошкульніше почали мучити голодом. Кусень гливкого хліба і глек брудної води — це все, що він доставав тепер. Одного дня його взяли на допит і важко поби-

ли. Пізніш від служника довідався, що недавно була очайдушна спроба з міста увільнити його й що при тім забито студента.

Тоді він подумав про те, чи міг би ще далі боронитись, плисти під час бурі, ще кермувати, ще провадити? Чув, що щось його покидає, щось, чого не може не втратити. Заплющив очі і раптом почув себе страшно змученим, шолухою без зерен, вогником без лампи, легкістю без вітру...

— Я відіграв свою ролю! — сказав собі наголос, і втома, подібна до дрімання, опанувала його.

Сидів знеможений на брудній камінній підлозі, так, як колись малим сидів під школою, чекаючи, коли її відчинять, бо приходив зажди перший. Голову схилив на підібгані коліна. Часами бліде сонце освітлювало його гарну голову з чорними, запльованими, закривавленими кучерями, — він мав очі заплющені. Йому давали тепер тільки солоні оселедці й не давали пити. По двох днях Гринів був зовсім знесилений. Ніч душила його, день спалював йому груди. Уста в'язня потріскалися, чорносині плями з'явилися на лиці, очі, подовгасті сині очі, запалися глибоко, посіріли, лишень білко блискало, коли Гринів говорив.

Він проклинав спочатку вголос, потім захрип, говорення його боліло, і він сидів непорушно і дивився на свої жовті, покалічені руки.

В кінці повели його на тортурі. Звідти його принесли, він був, як напівбожевільний. Осунувся на підлогу і ніби снилось йому, ніби так бачив...

...Що то ніби приходить до його келії сам дрогобицький отець-декан, що вмер, коли він, Ромко, був іще хлопчиком. І має отець-декан його сповідати. І келія вже не келія, бо стіни її розсуваються, ростуть, — а то вже церковця св. Юра в Дрогобичі, але порожня, як келія. І посередині церковці стоїть навколішках Ромко, а перед ним отець-декан у князівських шатах, увесь у самоцвітах.

Дивується Ромко:

— Чому ж то, прошу отця-декана, отець-декан у князівські шати убрані?

— Ей, небоже, небоже, — хитає головою отець-декан журливо, — бував скрізь по світі, світовий еси, а того не

знаєш, що я удільний князь в землі Галицькій, і три тисячі нас тут руський порядок держуть?... Давно ми ту єсмо; ще від залізних полків, що ними гори Ярослав підпирав, або ще і перед тим... Оповідж, Ромку, що жесь видів у тотій Великій Україні? — питається отець-декан. — Який то єсть той старший брат наш?

— Прощу отця духовного, многі речі пізнав я в тім великім краю. Глубока її любов, але і злоба безконечна. Сильніші слабших гноблять, слабші сильніших зраджують, а віра чудеса в них творить. П'ють там вино-мед, а ще більше собою впиваються. І я там із ними впився, прошу отця духовного.

— Зле, сину, зробивесь, — журливо киває головою отець-декан, — зло. Чи спала твоя віра, чи не усвідомив єси, якій гидкій потворі служиш, злу пристрастей непокорених? Чи не відаєш, сину, про страшні нещастя, що з того упиття пливуть і про меч Божий? Десь подів, сину, спасенний страх перед Божою справедливістю і нещасною смертею?

Боляче стискається трудне, бліде серце Гринева на таке промовлення: ще нижче хилиться він. Із жалем у груди б'є себе на старі предковічні слова князя духовного.

— Знаю я зло пристрастей непокорених, прошу отця, і не раз про Божу справедливість серцем Бога просив. Алеж мусів з ними йти, бо то весілля було...

— Весілля? — дивується отець-декан.

— Весілля! Бо то все обудило в тім краю, і впите було, як на весіллі.

Журливо хитає головою отець-декан, і все з більшою гарячністю говорить Ромко Гринів.

— Що ж я мав робити, отче духовний, що ж я мав робити? Коли вони — брати мої і кров моя, чи ж я мав їх покинути у найтяжчу хвилину, коли брати мої себе шукали на всіх роздоріжжях?..

Журливо хитає головою отець-декан, та вже ясністю сповняються його лица. І починають дзвони в церковці святого Юра несміливо бити, і каже отець духовний:

— Виджу я твоє серце, Ромку, і жаль твій, і всі твої гріхи великі, і виджу те, як хотів ти прислужитись браттям своїм. А сказано в Святім Письмі, що нема більшого, як по-

класти життя своє за братів своїх. Тож відпускаю тобі гріхи твої вільні і невольні.

І дзвони церковці св. Юра усе голосніше дзвонять над головою. І вже блідне постать отця-декана, і тільки чути його голос:

— Тепер мушу я линути сповідати інших із моєї парохії, бо багато тисяч по цій землі старшого брата пригортаються перед Богом до сповіді і каюття.

— Отче духовний, отче духовний! — кричить, витягає руки Ромко Гринів, за прозорі поли хапає. — Хочу видіти ще тих, що між ними зріс і з них уродився!..

— Добре! — в зниканню говорить отець-декан і підноситься, і благословляє його, і прокинувся він із гримасою великого смутку, що йому лице роздер, — і знову сходить на нього сон.

...В великій, низькій залі —Української Бесіди“ того містечка, де він народився, відбувається саме фестин із танцями. Павуки свічей горять під дерев'яним сволоком. Струнна музика — ані заголосна, ані затиха. Ані заголосно, ані затихо гуляють під ту музику пари. Це — лянсер, шляхетний, церемонійний танець, що його ще гуляє віддано добре міщанство Галицької Землі. Це — лянсер з усіма його укланами, поважним подаванням рук, з його "па шассе", "па балянсе", з його наївною гліссадом назад і делікатним посуванням наперед.

Переходять пари, три такі йому знайомі панни: Стефця з лісничівки з сином отця-декана, Дарця Москвівна з молодим електротехніком, Іванка з кимсь, і ще два селянські сини, що вчилися на праві, і ще дві молоді вчительки, і рутинований конципієнт від нотаря, і ще багато з містечка і з довколишніх сіл... Стільки знайомих, милих лиць, що світились радістю і молодою кров'ю, і вклонялись один одному, а панове брали гідно за ручки панни, і обкручували їх довкола себе, і відпроваджували їх на давнє місце і знов вклонялися і відходили до такту такого милого лянсера, що жебонів золотистими струмками.

І тоді Гринів устав із свого тіла (він виразно бачив, як його самотнє тіло спало під стіною скулене, зібгане в брудній келії), і тоді Гринів устав і підійшов до пар, що танцю-

вали, підійшов несміливо збоку до пар, що гуляли лянсера.

— Мої милі панство, — промовив беззвучно, — я хотів би ще раз погуляти з вами лянсера під цю солодку скрипкову музику. Позвольте мені з вами погуляти лянсера, мої милі панство.

А пари гуляють далі, і музика грає далі, а пари кланяються низько, обертаються поволі, посуваються делікатно по залі.

Тільки каже Дарця Москвівна, обернувши до нього ясні, чисті очі:

— Ромцю милий, ти не будеш гуляти більше лянсера!

І кажуть до нього інші пари, не обертаючись:

— Ромцю милий, ти вмер і не можеж більше гуляти з нами. Бо ми живі, Ромцю, а ти вмер.

І так солодко грає музика лянсера, так делікатно виводять уклони перші скрипки, вторують їм скромно альти, і глухо, пристрасно розговорюють баси...

І в тій солодкій музиці голова Гринева підноситься, будиться він і бачить у блідому, в'язничному сонці, що міцно плакав у сні і що штани його змокли на колінах від сліз.

І почув тоді Гринів порожнечу в собі, урочисту, торжественну й велику, що розстелилась у нім.

І заяснів, блиснув третій сон.

...Утрете сниться йому, що золотий, великий корабель на всіх вітрилах, блискучий і променистий, вривається і розпанахує темне, неспокійне море. І пливе, і вергає направо й наліво два великі чорні вали. Золотим вливом розтинає темінь моря.

І море те живе, і він є тим морем, і золотий корабель — то теж він, і не знати, як то діється, але ось пливе золотий корабель уже понад море, і вже внизу швидко, швидко гине темінь, а вгорі — сонце...

Незадовго випроводили Гринева востаннє з келії. В'язень хилитався на всі боки й трясся: йому було дуже зимно і кожний м'яз болів. Конвоїр ударив його під бік кольбою, і в'язень упав, застогнав, тонко, по-дитячому, — не так боліло його ударення, як зміна напняття при упадку.

З очима, повними сліз, став перед денікінським трибуналом. Випростувався, але був змучений надміру. Мов би

довгий і тяжкий перехід зробив пішки й без надії.

Не слухав того, що читав широковилиций і широкогрудий. По відчитанні один з катів, чорнявий і сухий, запитався щось. Гринів не чув, хотів перепитати, усміхнувся ввічливо, ворухнув устами — і знову заплющив очі, почав тремтіти.

— Говори ти... — крикнув у саме лице йому голова трибуналу і вдарив з цілої сили.

В'язень залився посокою, та не розплющив очей і без звуку впав на підлогу.

— Непритомний, — сказав третій, вхопив в'язня за плече, відтягнув до порога і стрілив у голову, так що мозок і кров розбризнулись на коридорі.

— Готово, — сказав.

— Харашо, — відповів розсіяно й змучено широковилиций предсідник трибуналу.

Підійшов до забитого. Кров, кавалки тіла були йому звичним образом. Не зважаючи на ці подробиці, нахилився і роздивлявся в лице. Випростувався.

— Дивна річ, — сказав, — в ньому і по смерті є якась сила...

Робітники-залізничники викрали тіло Гринева, щоб поховати його окремо. В їх пам'яті теплів його ввічливий усміх, серед українців міста блукали легенди про нього, про його перемоги, про його надзвичайну любов.

Ховали його в новій українській ділянці 2-го християнського цвинтаря потаєнці. Але все ж зійшлося багато людей.

Коло самого цвинтаря якась молода жіноча постать в глибокій жалобі хотіла прилучитись до похоронної процесії .

Але робітники стали муром, хмурими поглядами відгородили її від труни, і вона відбігла, зупинилась і чорна силвета її злилася з чорною глибиною нерухомих цвинтарних алей.

НОМЕР ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

I.

Зближалась весна, і там, під льодом пливла ріка, темна, швидка, напружена й аж жилава від підземних впливів у неї. Але назверх, здавалось, біла й рівна під крижаносніжною пеленою, була неприсутня.

Як завжди, рано обидва розвідчики, убрані в кожушки, лежали на животі за горбком і дивились на протилежний беріг, на кордон. Далеко курився димок із ворожих касарень. Там, на другому березі між кущами, напівприсипані снігом, були добре їм знані гнізда кулеметів прикордонного ГПУ.

— Добре покопали бліндажі і машинки нічогенько собі уставлені! — похвалив Самсон іще раз і розсіяно водив далі далековидом.

Біло так довкола, і небо сиве, і чорне гайвороння в висоті на невидимих нитках зависло.

—Пане шефе, пане шефе! — Василь Яцина був радий, що він перший зауважив. — Там, на середині річки, на снігу щось ворухиться.

Сухе лице Самсона стягнулося: він довго придивлявся, вкінці опустив далековид, роздумував.

— Той хлоп'яга вже більш не поворухиться, Василю, — сказав і циркнув крізь зуби, що в нього було ознакою великого незадоволення.

Передав далековид своєму помічникові. Яцина припав жадібно.

— Це людина, що має голову в ополонці і рукою махає в повітрі.

— Йому мили голову, хлопче. Певне, хвилин двадцять

тримали голову під водою, поки не втопився. І примерз.

— А леж він ворухиться!

— То тільки сніжок, хлопче, спорхує довкола нього під вітром.

Чорноголовий, круглолиций велетень Яцина опутив далековид і побожно глянув на шефа.

— Гепеу?

— А хто ж більше. Хто інший вирубає тобі вночі на середині річки ополонку, ще й людину в ній втопить для страху? Це ж не наші хіба "лапотники" зробили!

"Лапотниками" звав Самсон румунських прикордонників.

— Це тобі не "лапотники"! — Самсон струснув сніг з шапки і ліг вигідніше, на бік.

— Зрештою, — сказав, — підеш і довідаєшся, кого вони втопили?

— Пане шефе, чи то треба серед білого дня робити? Може б надвечір?

Молодий Яцина був присланий на кордон лише місяць тому. Не все було для нього ясним.

— Власне, підеш тепер. Я тут подожду тебе, — сказав сухо шеф і лице мав гостре.

Яцина підвівся мовчки і мовчки вбирав на себе білий халат.

-- "Тверда холера", — подумав на шефа, а серце його тьохкало й тужило.

Поволі, обережно сповзував з берега. Підповз до ополонки, подививсь коротко і раптом поповз швиденько назад. До Самсона підбіг задиханий і згорблений:

— Пане шефе, — сказав, — це ж номер двадцять сьомий! Це той, що ми його вчора вислали.

— Я так і знав. Гепеу розшифрувало його.

— І по мені не стріляли. Бачили ж!

— Гепчики не дурні собі приємність псувати. Хто б мені приніс вістку, коли б тебе підстрілили. Сидять, мабуть, тепер у своїх бліндажах і сміються з мене в кулак.

Помічник більш ні слова не сказав.

— Номер двадцять сьомий, — говорив Самсон, як вер-

тались до хати, — це був добрий працівник. Пропало все завдання.

— А яке було завдання? — спитався несміливо Яцина. — Я ж найголовнішого не чув від нього.

— Він мав працювати в самому осередку прикордонного ГПУ. О, з ним ми б не працювали насліпо, та й нашим резидентам поміг би. Так довго обдумувалось, і от маєш!

Самсон вилаявся коротко, лице його засвітилось гнівом. Шкода було слів. При столі однак буркнув:

— Тепер будем мовчати і ждати. І так весна на носі, криголім.

— Він буде ждати! — сказав потихеньку на вухо Яцині козак Нескуба, подаючи борщ. — Не безпокойтесь, наш сотник не такий.

А тим часом ще цього ж дня квітневий останній сніг і мороз почали розвалюватись раптом, як прогнила хата. Заблищали калюжі на снігу. Минув ще день.

— Вгорі ріки вже рушила крига, — сказав Самсон, вернувшись увечорі з казина румунських прикордонців.

Вночі рушила крига й коло них. Крижини тріщали й зударялися над швидкою, ненависно-мовчазною стихією, і внизу ріки, на закруті часом гуркотіло, гуло, як із гармат.

Вдосвіта Яцина зірвався на вигук шефа. Той уже похапцем одягався.

— Чуєш? — сказав.

— Ніби крига ломається.

Замість відповіді Самсон широко роззявив двері. Кризь них увірвалось рясне тріскотіння.

— Стріляють! — вигукнув Яцина і почав похапцем застібуватись, сповнений захоплення.

Свого шефа догнав аж на березі. Той придивлявся до чорної рухливої цятки в перламутрі світанку. Хтось із протилежного берега збігав під вистрілами чекістів на рухливій крижині, і от уже перескакував з однієї на другу, поспішаючи на румунський бік.

— Ого! — сказав Яцина. — На криголом!

По цілій ріці, як стадо білих, упертих ведмедів, плили льодини, чиплялися, облаплювали одна одну. Наскакували, кусали в хребет попередниці, п'ялися вгору і падали, скре-

гочучи, стогнучи від несподіванки.

— Божевільний! сказав начальник румунського постерунку, що стояв тут недалеко і п'ялив булькаті очі на чорну цятку. — Божевільний! Тут же найгірше місце криголому. І надлюдська зручність тут не допоможе.

Постріли ряснішали. Часами коло самого втікача спорхували розтріскані кулями льодини. Тоді лягав, припадав пластом між бльоками льоду, що стовплювались довкола нього, як живі високі постаті.

— Ач, як обсипують гостинцями! — сказав помічник розвідчика.

— Тільки присипать якось не можуть, — неохоче буркнув Самсон. Не відривай очей від утікача.

Той був уже недалеко. Сіре й бліде лице його блимало раз-у-раз із-за крижин, він гукав щось, та за скреготом льоду нічого не було чути. Раптом льодина, що на ній він тримався, як би стала навзаводи. Втікач сповзав з неї, розпачливо хапаючись руками за її пласку поверхню. Він був уже по пояс у воді.

— Його затре льодом! — скрикнув Яцина до шефа, та Самсон, уже не криючись, біг до води. Перескакував надбережні камінці, посковзнувся на ожеледілім снігу і вже був на пасмі кількох нерухомих при березі.

— Гей, ви, — крикнув до недалекого втікача, — держіться. Я зараз вам поможу.

Той не міг уже відповідати, він заціпеніло тримався краю льодини. Хвилі заливали йому голову, течія відривала його, тягла за собою, зносила. Він ледве прихапцем втягував повітря.

Самсон завагався тільки на мить і так, як був, у чоботях і кожушку, легко скочив просто на льодину, що пропливала, поколихуючись на зловісно-чорній течії. Майже одночасно втікач, певне стративши зовсім сили, випустив із посинілих пальців край льодини, й течія понесла його легко, як тріску. Обертала його поволі, а він навіть не борсався.

Самсон став навколішки, схилився і в останній хвилі, коли вода впихала нерухоме тіло під кригу, вхопив утікача за комір, витягнув його голову понад хвилі.

Більше він не міг нічого зробити. В змучених очах то-

го блимнуло щось як здивування. Самсон прикусив уста і дивився тепер перед собою: течія несла льодину щораз швидше, несла із швидкістю потяга на закрут ріки, на каміння, звідки лунало оглушливе, як грім, ломання криги. Підвівся в очікуванні не випускаючи втікача.

— Ваш шеф — відважна людина! — сказав присадкуватий румунський старшина до Яцини.

Хорунжий випростувався.

— Коли він був ще в полку, — сказав з гордістю, — він на чолі семи кіннотчиків вискочив на курінь большевиків і взяв їх у полон. Ось який мій шеф.

— Але я не дам тепер за його життя і понюшки табаки! — сказав румун, приглядаючись з усе більшою цікавістю.

Чорна, нерухома силуетка Самсона на малій крижині і витягнута його рукою голова втікача зближались усе швидше до сліпого кута, до скель, де із страшною силою розбивались льодини.

Ось вони були вже близько від гранітових стрімчаків. Яцина затаїв віддих. Льодина з Самсоном почала зводитись угору, настовбурчуватися, уже близько був удар, — але зручним коротким скоком убік розвідчик покинув її. Скочив легко, не випускаючи топільника. Вхопив його під пахи, міцніше вхопив, напружився і потяг за собою на спокійніше місце. Хилячись і падаючи, виволік його на беріг.

Яцина відітхнув. Бачив, як хитнувся Самсон і став над утікачем, як той поволі підвівся, як вони обидва рушили назад, бо протягом кількох секунд течія віднесла їх за кількасот кроків.

Яцина і прикордонники поспішили їм назустріч.

— Велике, дуже велике щастя має ваш шеф! — белькотів румун, розводячи руками.

Коли підійшли ближче, то втікач ледве стояв, цілим тілом налігши на Самсона. Голову мав опущену. Самсон підтримував його із своїм звичайним, холоднуватим виразом. Трохи був задиханий. З обох лилися патьоки води.

Вислухав вигуків подиву мовчки, потім подивився на старшину-прикордонця і кинув на врятованого.

— Візьму до себе на поруки, добре? — сказав.

До хати прийшли втрьох: Самсон і утікач, що йшов усе

більш випростований, хоч ні слова не ронив, а за ними — Яцина.

Козак Нескуба здивувався був, а потім усе підморгував Яцині, ніби: "Дивіться, який наш шеф спокійний удався!"

— Ви мене врятували від смерти, — сказав утікач до Самсона.

— Тре' було! — буркнув той. — Но, переодягайтесь!

Втікач перебрався мовчки в сухе, потім дали йому їсти — гарячого молока, хліба, сиру. Закурили.

— Що ж, — сказав Самсон задумливо, — втікали, шукали броду й на нас наткнулись?

— Чув, що тут десь є справжні українці! — відповів той глухо.

Лице мав розумне, білявий був, літ двадцять п'ять. Риси нерухомі, певне, з виснаження.

— Так вам легко вдалось перейти? — кинув мимоходом розвідчик і раптом коротко на півсекунду блиснув скаженим оком, відвернувся і знов почав розкурювати люльку.

— Помагали мені, — відповів втікач спокійно і почав докладно оповідати, з якого села і доякого його провадили. Сповідав (хоч його не питали), в котрій годині і з ким зустрівся і як прийшов над беріг.

— Хто ж ви такі?

— Я студент з вишу, з Києва, з педтехнікуму.

— А, — сказав Самсон, мов важучи щось обережно, — у нас ще не було тут студентів.

Потім тільки покурював, послушував та дивився на студента. Тільки пізно вночі кинув йому:

— Поживете в нас трохи! — і всі полягали спати.

Вночі Яцина встав і нахилився над ліжком студента. Той спав спокійно, лежав дуже тихо, як покладений камінь.

—Що ти дивишся? — засичав сердито Самсон, що відразу прокинувся.

— Чи він не втік?

— Небійся, дурний, він од нас сам не втече, — відвернувся до стіни й заснув.

Щодня були розмови. Проспиться гість, а потім закурить із Самсоном і розмовляють. Говорить гість, холодними очима, злегка підтверджує, а за спокійним лицем невідомо,

що заховане. З боку сидить Василь Яцина і слухає: шеф заборонив йому записувати при гостю: все з пам'яті треба було писати.

Було так, що й чарку випили. Студент тверду мав голову, півлітра вип'є і все ж говорить спокійно. Непорушність така була в нім, як от у дереві природженім надвечірнім у сутінках. Самсон розпитував, як звичайно, про комсомол, про настрій селянських мас, про партійців-урядовців. Студент усе знав: дати, прізвища, пункти, умовини життя в бупрах, колгоспах.

— Задокладно ви все знаєте! — сказав йому вкінці Самсон і вийшов із хати, бо там було накурено, мов молоком налито вщерть.

Це було вже по тижню розмов. З хати вибіг Яцина за Самсоном.

— Він — гепчик! — сказав Яцині розвідчик.

— І що ж ми з ним будемо робити?

— Служитиме нам.

— Та він уже ж служить на один бік. Отже, на два боки?

— Нехай — гепчик, але він українець. Нехай на два боки, але для нас — широко. Нумер двадцять сьомий згинув, а я мушу там мати свою людину.

— А як зробите, щоб він служив широко? В душу ввійдете?

Лице Самсона засвітилося.

— В серце ввійду, у кров. То ж наше завдання тут, на кордоні. То ж наша найважливіша праця, Василю — серце людське. Як горівка, — втягає, засмоктує така праця.

Несамовитий був Самсон: полум'я мав в лиці.

— Тут одна правда, Василю, — або ми, або вони там, по тім боці. Вони кажуть, — зробимо всіх агентами. А ми кажемо: ні одному з них, коли він нашої крові, не будете вірити.

Замовк. Потім увійшли обоє до хати. Студент сидів нерухомий. Самсон сказав, полюючи на нього очима:

— Ви прислані до мене з могилівського ГПУ.

Ні одна риска на лиці студента не поворушилась.

— Ні, — сказав спокійно, — звідки це ви взяли? Я, влас-

не, втік від переслідувань чекістів.

Яцина дивився на обох розгублених. Самсон сів, кріпко обперся руками об коліна.

— Ви, голубок, — політграмотщик. Ви випхані інформаціями тугенько, як мішок із висівками. Ви пройшли добрий курс.

— Я ж вам сказав уже... — студент злегка здвигнув плечима і не змінив спокійного виразу. — Я ж вам сказав уже, що я студент педтехнікуму. Нас учили багатьом річам.

— Я знаю, що ви студент, — сказав дуже тихо Самсон, хоч лице його тремтіло від скажености. — Я знаю, що ви — студент. Студенти в мене — рідкість, диковина...

Раптом ударив кулаком об стіл, ревнув:

— Та що ви мені торочите, до бісової матері. Ми тут найкраще знаємо, хто ви такі і яке є ваше завдання. Ви — гепчик.

— А леж у мене стріляло пограничне ГПУ!..

— О, — глузливо проказав удруге Самсон, — "стріляли"! Знаю я одного сизоокого бльондина з Могилева, товариш Р., спеціаліста від інсценізації комедій... Но, і, посилаючи сюди на кордон одного чоловіка, Гриня, казав товариш Р.: "Слухай, Гринь, давай я тобі прострелю руку через хустку, хочеш? Там тебе жовтоблакитники підлікують.

Студент сказав спокійно:

— Коли б я йшов сюди, до вас, як агент ГПУ, то наражався б на вірну смерть.

— Справді? — ще глузливіш спитався Самсон. — А я вам скажу, що говорив товариш Р. Гриньові: "Ти, Гринь, не бійсь, вони тобі нічого не зроблять і навіть Самсон тобі нічого не зробить. Нехай записують, пишуть, хоч і в Париж посилають. Не бійся, Гринь, ми тебе, коли що — виручим. У нас скрізь є свої люди.

Підвівся і лягнув по плечі студента, мов будячи його:

— А ви — з тих Гринів!

Студент звів очі, виполовілі й без виразу.

— Я не знаю ніякого Гриня, — промовив без поспіху.

— Певне, що ви не знаєте. Певне, що вас ніхто не посилав. Але ви не вірте товаришові Р. з Могилева. Не вірте й прикордонному ГПУ. От, наприклад, історія з моїм двад-

цять сьомим номером. У вас він звався...

Самсон зробив павзу, студент слухав спокійно.

— ...Токаревич Кость і мав кілька днів перед вами прийти до мене і приготувати мене, правдоподібно, до вашого прибуття. Так, певне, вам сказали. Але він не був призначений до того, ви даремно вірили своїм чекістам. Його вислали деінде. Знаєте, де він тепер?..

Студент зиркнув жвавіше, мов із питанням.

— Поплив з рибками: туди його послало ваше ГПУ. Василю, ви ж справджували того ранку номер двадцять сьомий?

— Утоплений в ніч на 4-го квітня, — стрепенувся Яцина, — в ополонці, на середині ріки. Ось його документи.

Тут студент устав. Віддихнув глибоко.

— Добре, — сказав він. — А коли ви... коли ви мене рятували під час того кригоплаву, чи ви й тоді думали, що я з... ГПУ?

Самсон закинув голову, як хижий птах, звузив холодні очі:

— Я звик угадувати, що думає ворог, — сказав просто. — Я вже ждав вас. Лишень не сподівався, що ГПУ вишле вас на такий ризиковний манір.

— А чого ж... чого ж ви наражали своє життя... для мене?

Самсон подивився на нього довгим поглядом, побарабанив пальцями по столі.

— Відважна людина —чогось варта. Відважного треба рятувати.

Студент походив трохи, розкурив папіроску, пустив дим. Сів.

—Так, я присланий до вас ГПУ, — сказав, мов би мимоходом. — Що ж ви тепер мені скажете?

— Поговоримо тепер!

Самсон нахилився наперед, мов уплав кидався. Очей не спускав із студента

— Ви мусите працювати для нас щиро, щоб будувати Україну, — сказав категорично.

Студент відірвав погляд від жеврія папіроски. Іскорки блиснули в його очах.

— Ви хочете, щоб я говорив широко? Перевага є по той бік, — кивнув у бік ріки. — Там є українська влада. Я вірю в українську радянську владу.

— Ошуканство! — кинув Самсон.

— Не думаю, — сказав студент дуже упертим голосом. Почав говорити з запалом.

Яцина прислухався — і вирази, і терміни, і спосіб думання були йому такі знайомі.

— "Але це — передовиця з харківських чи київських "Вістей", — подумав.

— Ви думаєте, що у вас там нове життя? — підсмішковавав Самсон.

— З матеріалістичного пункту бачення — так.

— Вас окрадено й ошукано, — гірко говорив Самсон...

Кілька днів тривала ця боротьба. Самсон і Яцина кидались на студента з доказами. Але студент був начитаний, був випханий цифрами і діаграмами, — і з ним було важко говорити. Він сипав прогресіями й інтерполяціями, мов з рукава. Коли Самсон говорив про негідну тарифову політику, студент доводив, що тепер там поправа відносин. Він боронив жорстокість советської адміністрації, кожне масове вбивство міг виправдати калькуляцією, а виборчі справи знав краще, як советські підручники, що з них учились Самсон і його помічник.

— А однак я чую, — сказав якимось Самсон на самоті з помічником, — що ці всі дев'ятизначні числа — це тільки така гребля, така заслона, що за нею не видно людини. От із-за тієї греблі б його витягнути, — це було б найважливіше! Гнів мене часами душить, як слухаю цього параграфчика, власними руками роздер би його на кусні.

— Може б його, пане шефе, у земельний комітет, нехай землю їсть? — спитав несміливо Яцина. — Тільки декому дати знати, а ті своє зроблять. З цього студента, видно, й так нічого не буде.

— То не боротьба, — буркнув Самсон. — Мені його життя непотрібно: мені душі треба.

І розмови починались знову — душні, уперті, стримані і гнівні одночасно. Мов зачаровані, не могли відірватись один від одного: студент і Самсон. Оськаженілі і змучені сиділи

вони до пізньої ночі. Не раз обом їм здавалось, що тісна, надимлена кімната стає одною велетенською головою і в тій голові мисль одного і мисль другого сплітаються, як велетенські полози, як змії, і гнуть одна одну, і душать, і кусають короткими, злісними гризами...

По однім таким вечорі, коли вже всі лежали в ліжках, а блідий місяць блудив по стінах і підлозі, Самсон раптом вискочив з ліжка, як був у білизні, і гукнув, тикаючи пальцями в студента. Кричав, як по об'явленню.

— Але ви... ви не знаєте, що таке сміх людини! Що таке здоровий сміх молодої людини, ви не знаєте, ви, двадцятип'ятилітній хлопець!

На це студент засміявся в темряві. Але то не був сміх, то було щось, як шум осіннього дерева вночі. І потім зробилося тихо.

— "Дійсно, — подумав Яцина в кутку, — аджеж він ніколи не сміється".

І перед його очима виринуло худе обличчя студента із зашклілими очима, з запалими щоками, з видатним носом і з дуже тонкими, завжди затисненими устами.

Упершися в це слово, Самсон на другий день почав глузувати, яритися, просто знущатися над студентом. І студентові то була несподіванка, — він не вмів боронитися. Агітаційна школа ГПУ не навчила його, як він має поводитися в такому положенні.

— Ви — півтруп! — з призирством гукав Самсон. — З вас там роблять півтрупів, у тій вашій касарні без вікон.

За столом при обіді студент пробував сміятися.

— А все таки я засміюсь! — сказав.

І зупинився, — обидва розвідчики дивилися на нього. Ні, то не був сміх, то була гримаса, понуре розтягування шкіри в зморшках...

Швидко потім Самсон припинив розмови і вислав студента весінньої ночі на той бік із дорученням.

— Побачимо, — сказав до помічника, слухаючи з берега тихих ударів весла: — я цікавий, який він до нас вернеться? Чи він придасться нам до нашої роботи? Довше його і так не можу держати, — гепчики там ждуть — не діждуться, щоб він почав уже правильно курсувати.

Студент повернувся швидко з блискучими, докладними відповідями на всі питання, — ГПУ постаралося, щоб її вистанець був добрий до завдань.

Скінчивши доповідь, студент раптом похилився, взяв-ся за голову, сів і загойдався на кріслі від непомірного внутрішнього болю.

— Робіть зо мною, що хочете, — сказав дуже глухо, з лицем у долонях, — мені все однаково.

— А що з вами? — спитався Самсон і затаїв віддих. Прикусив долішню губу. — Що з вами? — питався.

Вони були тільки вдвох: нерухоме було все за вікном, нерухоме було все в кімнатці.

— Від тієї хвилини, як ви мені сказали, що я не можу сміятися, я все пробував себе, який я є?

Студент говорив виразно, але так глухо, що його важкий віддих був голосніший за слова.

— Я все слухав там у нас про машини, про здобутки, про розбудову фабрик, про надзвичайні зусилля, — і слухав понуро. Не міг усміхнутись. Ніде, ніколи не міг усміхнутись. І довкола мене усі там такі. Лиця нам пообмерзали. Чому? Може забагато наші очі бачили смерті?... А що в нас умерло?.. Може дійсно ми чогось не обрахували в своїх обрахунках?.. Ми всі мовчимо і не знаєм, як то сталося. Але що мені ці "всі"? — трясонув головою і звів на співбесідника зачервонілі від болю, неспанья і мислі очі. — Я про себе думаю: а що ж тобі вчинилося, що ти не можеш сміятися?.. І коли заглядаю в себе, там — чорне дупло. В мені самому, у самій середині моїй, там, де в інших є сонце (мабуть, і в мені було сонце:), — та щось умерло. Якось непомітно відживало, всихало і — от тепер там темрява, дупло. Щось таке мабуть трапилось у мені понад людські сили, та вже тепер однаково мені. Знаю лишень те, що в мені темно, що я не живу.

Поглянув дуже просто на Самсона:

— Робіть зо мною, що хочете: мені все одно. Все одно.

І, більш не дивлячись на ніщо, обхопив коліна руками і так застиг.

Самсон сидів мовчки. Дивився на студента, дивився понад студента. Встав. Рішення сплило йому на обличчя.

— То добре, що ви хочете нам служити, — сказав голосом, де нічого не можна було пізнати. — Зараз пришлю до вас свого помічника.

Вийшов важкою ходою. Студент не звів навіть голови на його слова.

Недалеко коло хати розвідчик зустрів Яцину.

— Но, як? — спитався молодий хлопець. — Удалось зірвать советське ошуканство?

— Удалось зірвать ошуканство, — сказав роздумливо Самсон, і голос раптом його здригнувся, — але що потім зосталось від людини?..

Стрепенувся, затиснув уста.

— Запишете нашого гостя під номером двадцять восьмим, — розпорядився звичайним холодним голосом. — І дайте йому завдання. Але дайте таке, щоб ГПУ зрозуміло, що мені не залежить на його відомостях. Розумієте, мені не залежить.

— Це все одно, якби ви розкрили його. ГПУ знищить його тепер, бо не зможе ним більш послуговуватись.

Самсон глянув важко в лице помічникові.

— Пане шефе, — гарячкував Яцина: — ви посилаєте його на вірну смерть. Вони заб'ють його, як забили двадцять сьомий нумер, тільки з інших причин.

Самсон здвигнув плечима.

— Що ж я тут можу зробити? Такий, як він є — він непотрібен ані нам, ані ГПУ. Здається, що він непотрібен і собі самому. Він перестав вірити, — а що ж є більше понад віру?..

МАЛИЙ

I.

Цікавий той кінь був, маштак-киргиз. Голова опущена, вуха опущені — чистий осел. Голова, як бочка, а сам кінь — мишастий. Біжить дрібненько, часто. То тільки дивись, — до першого поту. Як спітніє, — то мов би знак. Потім висохне, наставить голову твердо, залізно тримає, без поводів і —біжить.

Йому однаково, чи рілля, чи шосе, чи ріка — несе рівно, не спіткнеться, тільки довгим хвостом сибірським по землі замітає. А з вигляду чистий осел. "Чортом" звався.

А "Чорт" належав до "Малого".

— Ти, малий, — казав полковник Кудрявець, — ти, Миколко, на такому коні всю нашу армію осмішуєш. Ти, малий, не знаєш, що то армія.

— Та я, пане полковнику, — каже Миколка, — я... трудно і дармо, я такого собі коня вибрав.

А раз, коли вертались разом до штабу, каже Миколка так хитро:

— А от ви, пане полковнику, спробуйте, чи доженете мого коня?

— Ова, — каже полковник і сміється. А сам їде на добрій англійській кобилці.

— А от, пане полковнику, — каже Миколка, знизу на полковника дивлячись, — майнемо хоч би до того вишнячку он до того гаю навпростець.

Полковник сміється.

— Добре, — каже, — малий.

Ще доки на рівнім, — то Микольчин коник ген-ген зостався позаду, бо англійська кобилка бере широко, а він

тільки трюх-трюх, дрібненько. Коли ж пішли ріллею, маштак спітнів, висох, — а тоді як почав, як почав, то ген-ген зоставив полковницьку кобилку за собою.

Приїхав полковник до гаю, задихався, жовті вуса прутям стирчать, худе, довге лице спітніло.

— Но, но, — каже, дивлячись, як у Миколки очі світяться, — не хвастайся, не задавайся, малий, своїм мишастим.

Миколку полковник завжди "Малим" звав та й усі старшини так само, бо він малий був, худорлявий, — тільки чорні, запалі очі поблискують.

Меткий був, цікавий, скрізь вертиться, літ мав з п'ятнадцять, а шаблю за собою волочить велетенську, чоботища таскає на собі такі, що мало з них не вискочить.

В перших днях, як прибув Миколка, затримує його густобровий поручник Шульга, ад'ютант дивізії. Каже до нього:

— Стій, хлопче! Дивись сюди на мене: де я тебе, хлопче, бачив?

— А, пане поручнику, — каже малий, — у гімназії, у Миколаєві. Тільки ви ту гімназію скінчили, а я з п'ятої кляси сюди, на війну втік.

— Коли так, — Шульга на те, — то підеш до чоти кінних розвідників при штабі дивізії. Я вже тебе там догляну і школу дам. Держись тепер, малий!..

Під Вапняркою ідуть розстрільною большевицькі відділи, їм назустріч — дивізія Кудрявця. Сам Кудрявець на горбку стоїть, люлечку попихкує, дивиться. Трохи далі за ним — кінно ад'ютант Шульга і третій кінно — Миколка.

Стоїть уперше в огні. Своєму маштакові шию поклеплює, ніби для бадьорости, а сам зиркає зукоса довкола тривожно.

А тут, Боже ти мій, ворожі шрапнелі недалеко рвуться, і кулі свистять тільки — ф'ю-ф'ю. Моститься Миколка, совається на сідлі увесь настовбурчений, наkostenчений.

— Та й чого ж ти там, малий, горзаєш? — питається Кудрявець спокійно, хоч не обертається, та він, і, не обертаючись, усе добре бачить.

— Дак може, пане полковнику, — каже Миколка, — кра-

ще б нам у ярк спуститись, тут близенько. Трошечки нижче, може...

— Мені й звідси гарно видно, — не відриваючи очей від польового далековиду полковник.

А тут, Боже ж ти мій, тільки пурх! пурх! — зорана земля димками рясно береться від куль.

Уперся Миколка в маштака ногами, горбиться Миколка.

— Нічого, — кидає полковник, з-під ока на нього зиркнувши, — привикнеш, малий!

І той скісний позирк полковника Кудрявця б'є Миколку веселою, колючою різкою, — і випростовується Миколка.

Та знов розривається недалеко шрапнель і знов горбиться Миколка, до гриви пригинається з виряченими очима, з розкритим ротом, важко дихаючи.

— Нічого, — говорить у думці поручник Шульга, дивлячись на Миколку, — привикнеш ти, малий, як не до куль, то до страху.

І так стоять вони під пострілами кінно: уважний полковник із слідами усмішки на устах, мовчазливий, каміннолиций поручник і малий, тріпотливий, шарпливий хлопчина на дуже спокійному мишастому коні з розвішеними, як у віслюка, вухами.

II.

Але Чорт не завжди такий спокійний. Скажім, до села входять. До села без ворога...

Село вибігає, звичайно, раптом із-за горба або з балки. Як привіт.

В хмарі куряви з'їжджає вниз відділ кінноти. Хати, мазані біло й блакитно, дивляться на військо здивовано, як вівці, що на хвилю перестають скубти траву над дорогою.

Колихливо й помірно співають кіннотчики. За ними піхота вливається в село, повноголоса, важка, із співом із самої цієї землі вирослим, із співом стародавнім:

— Гей,
Долиною, гей,
Широкою —
Сагайдачний!..

І клуби куряви оточують їх, доганяють і пси сільські

чорні, жовтоногі брешуть довкола, і з хворостинами біжать сільські, замурзані хлопці от-от коло самих животів кінських...

Село — ще недовірливе. Але ось показуються в одвірках хат господарі, жінки тиснуться за ними з сіней.

— Нап'ємось молока, малий! — кричить поручник Шульга крізь слова пісні на вухо Миколці.

Той киває головою й облизує пошерхлі губи. Він обвисає в сідлі від змучення, м'язи кульш задеревеніли.

Минає хвиля, друга — Микола коло хати, призначеної на постій, з коня злазить.

— Гей, кіннотчик! — піхотинці гукають, посуваючись вулицею, білі від пилюги, чорні на лиці, як дияволи. — Ти сам усієї сметани не вихлептуй, і нам трохи зостав!

Миколка порається мовчки, коня оханюче, прив'язує мишастого до воза, найліпшого вівса йому засипає і, по-важно дзенькаючи острогами, — до хати.

Сідає, говорить з господарями голосом приятним і грубим, скоса зиркає на лаву під стіною, звідки — запах кожуха, чибрецю, васильків, носом водить до груби — чим пахне?

Аж тут ставить господиня на стіл, Боже ж ти мій! — гарячу мамалигу з молоком і сиром.

Уже ложку бере, уже сьорбає — коли це хтось шусь знадвору:

— Там конячка ваша втікла, мишаста!

Стрімголов, через лави перескакує Миколка, — утік Чорт, треба ловити, поки час. Через сади й городи треба гнатися, дряпатися, жалитися в кущах.

Бо Чорт, як хто є, то ще їсть овес. Смикає та оглядається. Нема нікого — то він задом, задом уступиться, натягне повід, як струну, а тоді тільки раз головою і — пішов собі, тільки лисина поблискує серед зелені левад.

Піймав раз його Миколка, замахнувся засапаний нагаєм, ударив і — рука в нього опустилась.

Голову обертає до нього Чорт, дивиться здивованими людськими очима, мов каже:

— То це ти мене, Миколко, б'єш? Ти, Миколко?

— Так що ж, — каже Миколка, не дивлячись йому в очі

і відходячи, — коли б ти не бігав, як оглашений, по балках, я б тебе і разу не вдарив...

Або — вночі! Їде чота кінних розвідників. Усі коні йдуть рівно, грива за хвостом, самі змучені, їздці на них куняють. А мишастий відстає помалу, убік відходить, усе повільніше йде, голову опускає, уже б став і травиці б скубнув.

— Чорт! — бурмоче крізь сон Миколка.

І тоді мишастий майже плигом рве вперед, доганяє чоту, рівняється, іде з усіма, ніби знати не знає нічого.

— Отож-то! — каже Миколка крізь сон, і їде чота кінних розвідників далі, грива за хвостом, грива за хвостом. І коні змучені, і їздці куняють, і тільки часом хтось гляне в ніч. У ніч, що з неї — все: і ворог, і перемога, і смерть, і відпочинок, і часами сліпуче, гнівне зусилля, як блискавка...

Чудна тварина — Чорт. Під Крижоподем вперше обстріляла большевицька артилерія чоту: усі коні стоять, як коні, — а мишастий інший!

От завие шрапнель угорі, а вже маштак голову вгору підводить, шулиться, все нижче, все нижче пригинається на задніх ногах, от-от припаде до землі. Пролетів гарматень, — обтрушується, стає мишастий, травичку поскубує.

— Гей, Миколко, — допікають малому хлопці, — уже твій маштак, видно, навоювався: як то він з тобою в атаку піде, такий ледар?

— Піде, — каже Миколка, гарячиться, головою трясє, — куди я, туди й він піде. Він зо мною... Та, Боже ж ти мій, як піде... Куди хочете.

Аж тут і перша кінна атака Микольчина, тут таки під Крижоподем, у полі. Здалека показав на лінію Кудрявець, і вже спішить кінно до чоти поручника Шульги.

"Атака!" — кипінням пройшло це слово жилами Миколки, поправляє він пістоля, скоса дивиться на сусідів, і дивиться на ворожу лінію кіннотчиків, що ось теж обертається до них, ось дає сальву, і зближається, росте...

— Кар'єром, марш, марш!

І слова команди кидають Миколку разом з усіма вперед. Миколка шарпається в сідлі, топіт коней і порох застилає йому довкола.

— Не шарпайся, малий, — чує недалеко голос поруч-

ника Шульги. — Ще покажеш себе, який ти в бою!

Направо голова бунчужного Бариша, відкинена назад, з напівзаплющеними очима (мов би гіркість пив), наліво від хлопця похилені над гривною, вирячені очі Баранецького, і інші скорчені, оскаженілі лица. Початку останньої команди Миколка не чує, тільки:

.....марш, марш!

І криком „а — а! все закипає довкола, назустріч йому недалеко вороже, якби здавлене: „а — а”. І тупіт, і порох клубками...

— Слава! — кричить глухо, мов для себе тільки Миколка, і раптом щось ніби заломлюється в його мозку, якась шрубка пересовується в нім і робить його жах льотом безцереривним, без меж.

— Ну, покажи, який ти! — ще хтось глухо востаннє повторює в Микольці. Хоч уста його кричать, він не чує. Він не відчуває вимахів власної шаблі, не зауважує, коли українська лава зустрічає большевицьку...

— Вперед, марш-марш!

Сльози підступають йому до очей, йому гірко в роті, він хрипить. Довкола розстріпаний гук, Миколка прихляється, майже лягає на сідло, здається йому — земля кривиться, западається з криком...

— Вони втікають, радімії, — каже голос недалеко, і Миколка зачерплює повітря, і бачить під копитами коней якись безкровні лица, червоні банти-горопці на шапках, витягнені руки...

— Кого ти б'єш, дурний? — каже знов побіч учительський голос поручника Шульги. — Малих не бий. Кого ти, б'єш, — старшого доганяй! Он він, бачиш!

І Миколка трохи опам'ятовується, опускає шаблю, сідає глибше в сідло й рушає в погоню. Скаче туди, куди показують йому і де бачить тільки одно: матрос у довгій, чорній шинелі на конику малому такому, аж матрос ногами по землі волочить. Між горбами жене матрос, утікає, б'є коня.

Усе поле купками тих, що втікають. І їх українська кіннота доганяє, зарубує... ех!

— Бий його, чудака-матроса! — збоку кричать хлопці,

підцьковують. — Покажи, малий, що вмієш!

— Боже ж ти мій! — бурмотить Миколка, і вдаряє Чорта лезвом і раз, і два. Летить, видимаючи щоки, женеться з упертим лицем, як то діти, коли влучають волоські горіхи на дереві...

Мчить навперейми матросові з кривавими бинтами, що лопотять за матроською зляканою, пригнутою спиною...

Як же молотить матрос коня, як підгинає ноги, щоб не зачепитись за землю, як б'є коня, як горне кінь за вітром!

Переловили чотові хлопці кого треба, вертаються, або й на місці поставили. Дивляться: ану, малий, чи добре рубнеш?

— Стой! — кричить Микола страшним голосом. — Дак стой же, стой! — аж умовляє, аж муркотить, як кіт.

Та не дурний матрос ставати. Ще дужче б'є коня, повіддями понукує, свій бушлат кинув, ногами витребенькує по ребрах...

— Дак стой же! — завмирає слово на устах Миколки, оглянеться і — серце в нього завмирає: вся його чота стоїть кінно і дивиться, як він чудака-матроса доганяє...

А доганяє! Уже не кричить на нього, у стременах стає. Високо держить шаблю над головою — ось-ось порівнюється. Швидко, чітко йде мишастий — тук-тук, ось замахнувся Миколка, пригинається матрос ще нижче... Коли — г'ех — спіткнувся мишастий...

І ось котиться Миколка в поросі, грудьми падає на землю, безсило відлітає шабля. І ось — матрос далеко, мишастий траву скубе тут таки ж, ніби нічого, а чоти ще голосів не чути, тільки видно руками вимахують, мабуть вигукують:

— Ех ти, малий!

Під'їжджають. Під'їжджає на своєму чорному коні Ахметі з зіркою на лобі поручник Шульга. І Миколка встає їм назустріч блідий, із червоною смугою пилу і крові на щоці, з божевільними очима, розстріпаним волоссям.

— Що ж ти, малий, і чоловіка забить не вмієш!

— Сказано, малий, — ще не доріс!

Та він нікого не бачить, не чує. Підходить тільки до маштака, бере мишастого за повід:

— Як ти міг? Чорт! Як ти міг це мені зробити?! — і б'є

Чорта в одну щоку і в другу. І не дивиться, що мишастий мотає головою, і не чує, не бачить сміху хлопців. Сльози заслоняють йому світ, сльози патьоками течуть його скривавленим, брудним, ще дуже дитячим обличчям.

III.

І так повелось:

— Малий.

Інакше не звали.

— Ей, малий, — каже поручник Шульга, — будеш по полудні розводящим почесної варти на станції. Та дивись, підтягнись, — сам головний приїжджає. На тебе, мовляв, уся надія.

І, підморгнувши, відходить.

— Боже ж ти мій, — думає Миколка, — сам головний приїжджає до нього, до них, до їхньої 9-ої залізничної дивізії!

І вже ніг не чує, так муштрує своїх до почесної варти. Кричить. Самих високих вибрав, навіть велетня-китайця Юшіка з кухні забрав. Зброю чистять, штани перуть, а сам Миколка від білого світу ходить, бубонить, каменіє, лице робить до звіту, пригтовляється. Щоб кожне слово — на ясний цмок!

— Пане Головний Отамане...

Виходить у чисте поле, очі заплющує:

— Пане Головний Отамане...

І чує нараз — тріскот барабанів, команду, і важкий, солідний крок піхоти, і легкий щебет копит командирських коней, і раптом... у насиченій, напруженій тиші слухає себе самого, як виходить і рапортує:

— Пане Головний...

І в відповідь запановує коротка мовчанка, як один затаений віддих, а потім говорить обточений, дзвінкий голос Головного Отамана:

— Ви всі, що тут перебуваєте, старшини і козаки, зверніть увагу на цього молодого чотового. З його очей і постави видно, що багато слави здобуде він для Української Армії. Дякую тобі, чотовий!

І по цих словах Головного б'ють барабани, б'ють, то-рохкотять іще голосніше, лунає команда командирів, щебетом співають кінські копита, громом говорять кроки піхоти. Хвацько на закаблуках обертається Миколка, — і розплющує очі у чистому, чистому полі...

Аж ось таки приїхав Головний.

Велетенська, на зелено-брунатно помальована льокомотива "С", уривчасто попихкуючи, показала на залучу рейок, заблимали за нею вікна трьох темносиніх сальонів. Ще трохи, і вже за мить, дихаючи димом, пахкаючи парою, громовержуща валка влітає під самі галерійки станції. Гуркоти розтрубилися на перони, на залі крізь розчинені вікна, на голови закаменілих вояків з рушницями до презентування.

Дзвенить у вухах Миколки.

— Вправо — глянь!

Співає Миколка, не говорить. І каменіють усі: і він, і всі, і китаєць Юшік.

Ось вийшов з вагону. Сам. Невисокий. Очі ясні: все бачить.

— Боже ж ти мій! — думає Миколка. — Ось зараз мене побачить.

Кудрявець підходить, рапортує. Рапортують — комендант станції, старшини. Усміхаються, щось говорять весело.

— Боже ж ти мій! — думає Миколка. — Іде до мене!

І мов голос збоку каже йому: "Вісім кроків!", і хтось ніби бере за плечі Миколку: "Говори!", і уста Миколки починають говорити:

— Пане Головний Отамане, у ввіреній мені...

Недбалий погляд ясних, ясних очей. Щось мов би усміх у тих очах, і вимах рукою, що — "не треба!"

Миколка вриває.

І раптом стримані неголосні слова надлітають:

— Звідки це ви, пане полковнику, такого малого взяли?

Це говорить Головний до Кудрявця. Кудрявець щось відповідає. Але Миколка вже нічого не чує. Дивиться тільки уперто перед собою, і — от-от сльози з очей. Він — "малий"? Малий? —

Нема смутнішого за Миколку на пероні Вапнярки...

А швидко по приїзді Головного — новий ворог: денікінці. І полки ворожі інші: 42 й Дроздовський, чи Симферопольський, убрані гарно в англійські убори, не то, що наші, латані, козацькі.

— Миколко, — каже поручник Шульга, — поїдеш зо мною на цукроварню? Треба цукру привезти: знов нема чим селянам платити.

— Боже ж ти мій, пане поручнику, так же ж обридло болото місити з нашою "крупною". Я ж усе ж таки кіннотчик. Чи ж візьмете?..

— То буде діло якраз для кіннотчика, не для "крупн"! Холодний тон поручника Шульги і холодні його очі.

— В цукроварні декінці сидять. Треба хлопців добрих, не втікових.

— Візьміть мене з собою, пане поручнику, та я ж...

— Візьму, тільки дивись, — щось не так зробиш, то я з тебе два зроблю, малий!

Вночі виїхали. Поручник Шульга й шестеро з ним. Осіння мигичка лице покусує, коні в баюри провалюються, а вони нічого, підкепковують з Миколки.

— Ей, малий, дивись — геройчиком будь!

— Не будь Микитою!

— Ти ж у нас бойовий!..

Їхали довгенько, коні помучились. Коло самого села:

— Стій!

І ті з темряви:

— Стій!

Придивляються — аж то хорунжий Яківець і четверо з ним на конях. Хорунжий Яківець — хлопець бойовий, статури великої. Під'їздить до Шульги:

— Но, — каже: — з'їхались, як умовлено, пане поручнику. А що ж далі будем робить? Бо в мене, — каже, — ноль трава, пане поручнику.

— Та й я, — каже Шульга, — нікого не зустрів. А язика треба мати.

Коли — шасть! — іде щось під тиним веселе, ще й пісеньку мугикає.

Освітили його, за плече хапають.

— Стій, — кажуть, — крупо, порозмовляй із сметаниками!

— Я не жодна крупа, — відповідає той ображено, — я єсьм старший стрілець Квас з семої бригади дивізії отамана Шашкевича.

Як побачив що то свої, зрадів. Як побачив, що може допомогти своїм, зрадів іще більше.

— Цукор? Будете мати. Йой, кільки того будете мати!

Оглядається, показує, як їхати до цукроварні. В самім селі війська ще нема, а в контурі цукроварні — денікінська комісія, старшини.

Посуваються поволі грязькими вулицями.

Бачить Миколка, що невисокий десятник із черевиками в калюжі поринає, і на свого маштака його запрошує.

— Сідайте, сідайте, мій Чорт видержить. Кінь добрий: ріг такий має, що я два місяці їжджу, а його ще не підковував.

Сидить десятник Квас коло Миколки й думає:

— "Йке ж то мале, а го до воська взели. Отак на поругу. Аж сі трьисе, сарака, з того дощу".

Порпається у себе в кишені, витягає пляшку доброго коньяку.

— Напийсьи, хло'. Так дрьжиш, аж ми за серце ловит.

Як хильнув Миколка коньяку, в животі гаряче йому стало, а в голові — день. Бойовий зробився, аж страх.

— Боже ж ти мій, — каже, — ой же ж і буде цієї ночі контрамін денікінцям, — каже, — хай намотуються, поки час.

— Та ту всьо знайдете, — десятник Квас промовляє. — Та ви ту цукром ще вьиргати в болото будете.

І зіскочив з Микольчиного коня, бо вже світяться три вікна цукроварні.

— Що ж, будем бжолити души, — каже поручник Шульга. — Микола піде зо мною, два козаки в подвір'я — хапай кожного, хто біжить, а решта з паном хорунжим на вулиці застається.

Десятник Квас сказав, що треба перед брамою, а як двірник відчинив, так його вже хлопці й притишили. Тепер відчиняють двері до контори.

Навшпиньках іде поручник Шульга, навшпиньках за ним Миколка, безмірно щасливий.

— Вважай, малий, — шепоче поручник. — Як я відчиню двері й крикну: "Руки вгору!", то ти за моєю спиною приготуй гранату. Як не послухають — кидай у них. Бо можуть не послухати: в мене не револьвер — рушниця.

Відчинили двері — темно. А з того темного покою двері в ясний покій, і все в ньому видно. Троє старшин денікінських у розстібнутих мундирах чай п'ють, один з них, штабс-капітан карти розкладає. І саме двері відчиняються і з глибини увиходить четвертий старшина. Такий пишний, гордовитий, як павич, — мундир гусарський на ньому блищить, штани червоні. Аж уста розкрив Миколка на таку цяцю. І тоді ж:

— Руки вгору! — кричить хрипло Шульга, і вже він — на порозі, і тримає рушницю, і ціляє по черзі в кожного. Миколка за його спиною руку кладе на гранату, на запальник, дивиться веселий.

То ж і рух зробився в денікінському покоїку! Троє старшин руки підносять, а четвертий, павич, пишний гусар, на руки падає і на чотирьох швиденько під стіл біжить. Аж червоними галіфе замаяв, прудкий, як звірина.

Заламалось щось у Микольці, горло залоскотало. Забув про все — тільки ті червоні галіфе бачить і від сміху згинається, душиться...

— Павич, — трясеться Миколка, — павич!

Від сміху сльози в нього з очей капотять.

— Миколко! — сичить півобертом до нього поручник Шульга. — Бомбу покажи їм, таким сином, бомбу! Миколко!

А тим часом той штабс-капітан, що в карти грав, підводиться з піднесеними руками. Відважна бестія — іде просто до Шульги:

— Та чого ж, — каже, — руки вгору? Чого маю руки вгору, чого ж там, чого ж там...

— Стій! — Шульга кричить.

І раптом денікінець одну руку опускає, з задньої кишені — револьвер і промежи очі — Шульзі. І одночасно впав із Шульгової гвинтівки, та вже в стелю. І одночасно падає Шульга, і одночасно ноги, як пружини викидають Ми-

колку з покою, зриваються денікінці, з-під стола вилазять, — кулі, кулі, кулі вслід ляпотять.

Біг, біг і впав у кутку подвір'я, лежить у калюжі тихо. "Ого! — думає, — намотався!"

В освітлених дверях контори штабс-капітан в пекельній радості стріляє. У всі кінці подвір'я й темної ночі стріляє.

— Лежиш, бандит? — кричить. А голос має, як іржання.

— Не гарячись, не гарячись, бра'! — каже спокійний бас з вулиці і ляскають два вистріли один по другім і, шкутильгаючи, смикнувся штабс-капітан.

То поволі посувається велетень хорунжий Яківець, і докладно виганяють денікінців його хлопці. Та ось уже нема їх. Як лиси втекли, кривавим слідом по собі заволочивши.

Нахиляється хорунжий над поручником, мацає покривавлену голову, миють хлопці її водою.

— Ні, — каже, — буде жити. Ноль трава йому, тільки смалений буде, значений посередині голови.

Обв'язують при свічках голову безпам'ятному Шульзі, вовтузяться важкі кіннотчики, аж — гульк! — щось ізбоку підійшло, невеличке, тихеньке, без духу зовсім. Обтріпується, помовчує...

— Що, малий? — каже хорунжий Яківець, зиркнувши скоса. — Пригріло трохи, матері його ковінька...

Підвів голову і — до вояків.

— Хлопці, ворушись! Набирай цукру на вози і — гайда. Телефон і телеграф перетятий, а поки штабс-капітана до частини донесуть, то ми вже будемо далеко, на своїх позиціях. Миколко — по підводи до старости!

Біжить Миколка до старости, вскочив у хату, будить шаблю по підлозі грякає, вигукує:

— Старосто — дві підводи!

Встає староста з ліжка мовчки, очкур підтягає, випростовується, — голова під стелю. Придивився, хто то кричить, аж очі протер.

— Я тобі дам підводу, габелку! — кричить басом. — Аж тобі очі повилазять назад головою.

— Давай, давай, старосто, підводи! — каже тоді ще

нижчий, ще спокійніший бас знадвору. Там іще вища від старости маячить постать у щілині дверей. — Це я говорю. Ми.

— Та я що, я нічого, — м'якне староста, цехлить. — Я ж думав, що то тільки цей малий...

IV.

Мов би хтось щеня взяв за карк, трусонув ним у повітрі нелюдсько і знов поставив, — такий Миколка ходить.

Горбитись почав, слова вриває, недоладу й шабля його погримлює. Поручник Шульга до потягу-лікарні не пішов. Коли ж Миколка його обв'язану голову ще здалека бачить — німіє. Тільки ввечорі, як усі сплят, він крадьки до свого коня притискається, смішну, велику голову маштака обіймає й шепоче-питається гарячково:

— Чи ж справді, чи ж справді я такий непотрібний?

А машта дихає тепло, бурхливо, маштак мовчки сінце похрумує — і Миколка заспокоєний іде спати.

Одного вечора спати не міг.

Вийшов, аж — гульк! — на станції Журавлівка найліпший на південному фронті, прегарний панцерпотяг стоїть. Лишень що прибув на герці. На герці з тими, що то ген у далекій Вапнярці, що в заграві, причаїлись: з денікінськими панцерпотягами — "Корнушом" і "Новороссією".

У видній, теплій ночі переблискують вогні в Вапнярці, а тут стоять опанцеровані вагони, темні й горбаті, тут могутній паротяг не дихає, башти з трицалевими гарматами задумались, в вікнах чотирнадцять кулеметів нахмурились, м'якко линуть іскри, мов мислі, з багать, що порозкладала залага коло вагонів.

А над усім — вологий оксамит темряви і низькі осінні зорі, і — віддих радісного вітерця-трамонтанни, що — здалека, що — аж із Середземних країн і морів.

І раптом козацька пісня вискакує на коня і скаче в цю теплу і темну далеч, і шаблю вириває з пихов, і вивіває нею то вправо, то вліво, то просто —

...хлопці не дримайте!

Улюблена пісня панцерпотягу.

Задрижав Миколка, завмер. Здається йому, росте він сам і все — довкола. Здається йому, нечувано сильне життя виломлюється, випорскує з-під кожної скиби зораних лавів довкола. Здається йому, дрижать ці сили в темряві, линуть струїстою стіною від землі до зір.

І сам випростовується, напружується, — щастя невисловиме, що він живе, випростовує його.

— "В небо б упертись головою, — думає, — так зрости. Небо розломати і подивитись, що там далі, за зорями".

Та це тільки хвиля, — озирається Миколка, засоромлений, і знову рушає. Тягне його до панцерпотягу...

— За горою сонце сходить,
Хлопці не дримайте!

Біжить пісня в степ, за червоною смужкою, що ще догорає на заході. Ось видно: то вискалом виблиснуть зуби співаків, то замерехтять очі, то масно блимнуть товсті уста. Ідять хлопці не абищо: відбили недавно тридцять скринь від денікінців, а в кожній скрині не менш, як сто пуделок консервів. І які!

— Гей, паничу, — кланяється один чубатий другому з лицем орла, — чого zvolите: чи фаршированих помидор, чи кефалі, чи кабачків? "Каліни-маліни" прислали, гаспадин палковнік, з "Новоросії" вам кланяються.

— Давай, давай, — каже вірлоокій, — не цехли! А гаспадину палковніку я сам із своєї горняшки подякую пізніше...

— Не, — чути тонкий голос коло другого вагону, — пий тільки по Марусин поясок, більш не можна.

Це дивізійний фельдшер обносить бутлю з спиртом, звану "батьком", і поїть на ніч своїх хворих і легко ранених.

Миколка ходить і вхлинає і гостру пісню, і корінний запах грітих консервів, і сам сміється з жартів, і сам жадібно слухає оповідань залоги.

Його мала фігурка блукає несмілива, далека. Обережно підходить до першого вагону, і раптом чийсь виразний голос, мов хапає його за плече.

— Чого, малий, валандаєшся, не спиш?

І хтось зіскакує з даху вагона просто на землю, високий і зручний.

Усміхається до Миколки, а той слова не може вимовити. То ж сам сотник Гонтар, командант цієї панцерної фортеці, корабля в степу!

— Ходім зо мною, малий.

І Миколка біжить за ним знову раптом щасливий. То ж командант тих, що найгарніше б'ються, що б'ють вогнем і залізом, але тільки разом із своїм панцерним кораблем. Той Гонтар, що під ворожими шрапнелями сміється, а його самого жодна куля не бере.

Іде сотник Гонтар степом і хитається. Іде стрункий, в чорній уніформі, його кучерявим волоссям вітер грає, високе чоло похилив — і говорить сонним, невиспаним голосом:

— Щось, малий, здається, одна криза минула, а тепер друга йде. О, проклятий тифе! Приїхав я сюди, щоб воювати, а мене вітер гойдає. Ех, малий! — зупиняється, говорить до Миколки. — Коли б мені тільки до ранку протриматись, щоб своє зробити. А тоді вже нехай і тифи, і дідько з смертю приходять. Щоб тільки своє мале діло зробити, підкинути своє мале до великого діла.

— О, — каже Миколка з тугою, каже глухо — я малий. Непридатний я якось до жодного діла.

— Усі придатні, — каже Гонтар зимно, — кожний може придатись, малий.

І далі знижує голос, муляє його клопіт:

— Коли б тільки там, у Вапнярці, все було добре, малий. Щось наша розвідка нічого ані про "Коршуна", ані про "Новороссію" не принесла. Може давно вже давно пироксиліну й динаміт нам під рейки позакладали на дорозі, може яка інша халепа, чи пастка?

— Не знаєте, пане сотнику? — питається малий жадібно.

— Не знаю, а завтра вдосвіта роблю рейд на Вапнярку. Такий наказ.

— Таж у них морські далекосяглі гармати, пане сотнику І важкі мають Чи ж устоїмо?

— Підем на одчай Божий! Не першина. Хоч у них і голів не брак: на самім "Коршуні" сім старих полковників і на

чолі старшина генштабу, вишколена залога. Однак, — роздумує сотник уголос, — паливо є, вода є, повні льохи набоїв є — впораємося з ними, як Бог дасть.

Миколка нічого не чує, його серце одна думка пригвожджує, раптом повітря йому бракне.

— Пане сотнику, — каже, — я піду розвідати, що там коїться? Вапнярка недалеко, а в мене коник жвавий, нагодований, напоєний. Тільки оком кину й вернусь.

— Уб'ють, хлопче.

— Та я десь коня прив'яжу, походжу між ними. Я ж малий, мене й так ніхто не розпізнає, хто я.

— Уб'ють, хлопче, — говорить сотник, але вже не таким твердим голосом.

Та Миколка вже й папери йому віддає, і шаблю відчіплює, і відзнаки.

— Ви тільки перед паном поручником Шульгою заступіться за мене, коли що станеться, — просить.

— Не барись же, — говорить сотник Гонтар, — вернись перед п'ятою годиною. О п'ятій звідси вирушу! Но, з Богом — малий!

І Миколка біжить, ніг не чує, в поспіху коня виводить, сідлає. І їде.

...Панцерпотяги! Це, як у давні лицарські часи, маневрують потвори, ошукуючи й викликаючи, втягаючи в пастки і мечучи вогнем під ворожі кола, дощем сталі б'ючи об панцер. Виття і білі розриви шрапнелів, уночі червоні очі кулеметів, очі оскаженілої кітки. І, врешті, важкий дим ворожої гранати в середині панцерника задавлює всіх, і врешті вибухи власних стрілен снопом огня громовим похороном в саме небо кидають тіла вже мертвої залоги.

Усе ближче під'їжджає Миколка. Він знає лінію Крижопіль—Вапнярка. Там довго перебувала їхня дивізія, довго точились бої.

Ось гостро заблищали рейки від ліхтарів Вапнярки. Гостро заблищали рейки, що то ними ходять потяги...

V.

Місяця не видно було. Так десь за хмарами жеврів. Рідко освітлена станція.

А проте Миколка все бачить: де яка залізнична вилиця, чи ціла, і чи горить ліхтар, і де який залізничний рукав зайнятий. І бачить, — нема "Коршуна" в Вапнярці: певне, поїхав який дефект поправляти в Бирзулі.

— Дошкуляли йому наші! — радісно шепоче і лазить поміж вагонами, між тарелями й ланцюгами, коли:

— Стій, пацан! — держить його вартовий.

Зовсім так, як у миколаївському порті, коли він кишиш із мішків позичав. І так, як тоді, скривився, зібгався спійманий.

— Пустіть, дядечку, — попхинькує, — пустіть, їйбогу, більше не буду. Вугілля для тітки хотів набрати. Хворіє вона.

— От я тобі покажу вугілля, такий сину, — каже солдат, пускає і на дорогу кольбою б'є. — Ти не бачиш, що тут військовий об'єкт, панцерпотяги, і ще й команданта панцерпотягу імени.

Поскавулює Миколка для порядку, відбігає і дивиться в той бік, де показує солдат. Там стоїть довга черепаха "Новоросії" з її морськими гарматами, — і серце Микольці спаляхує радістю. З черепахи — шарварок, геготня і вереск.

— Одні п'ють, других — нема. Боже ж ти мій, як добре!

Як ланя, біжить Миколка до свого коня, у передсвітанкову імлу поринає. Ось уже близько ті кущі, де прив'язав Чорта і — майже головою вдарує когось у груди і вже його держать чийсь руки.

— Піймався, петлюровець! — кажуть йому два кінні денікінці. — Прийшов нас відвідати? — питаються, і один валить його нагаєм на землю.

— Пропала п'ята година, — думає Миколка, і зривається, і лає їх найгіршими прокляттями.

Знов б'ють, люто б'ють.

— У нього ще тут десь є кінь прив'язаний, — каже третій денікінець, — у цього петлюрівця. Я чув тупіт.

Був кінь, та — нема. Бо Чорт у кущах на той галас задкує, задкує, натягує повід, як струна, шарп — і зривається в поле. Женеться за ним денікінець, але даремно. Бо вже маштак спітнів, висох, шию наставив і мчить по ріллі, як по рівному.

Вернувся денікінець, ведуть Миколку. Що скаже Миколка слово, то й упаде під нагаєм, підведеться і знову падає під ударом.

— Бий його, Трухачев! — сміються два кіннотчики.

— Я його русському язичу вчу, — відповідає той задоволений...

— Так ти он як! — виходить комендант станції на підпитку. — Ти, сволото, шпигувати прийшов? А знаєш чим то кінчається? — і показує на шию, ніби — петля.

Все одно Микольці.

— "А котра година?" — думає. "Певне тепер Гонтар повчає залогу, що мають робити. Ось помолились, ось команда: "Розійтись! Сідай!" і парою зацвітає чорний панцерний паротяг".

А тут якраз ще якийсь старшина виходить з вагона опецькуватий. Увесь у відзнаках, медалях, у золоті, як різдвяна ялинка.

— Що? — підходить, питається, а йому на свіжім повітрі гикається. — Большевика номер два привели?

Безформне лице від биття, утле тіло в лахміттю, смолі й смаровидлі, та підводить голову Миколка. Губи розсічені попухли, невиразно говорить, а з притиском:

— Я — українець. То ви — большевики номер два, ви — зайти номер два на нашу Україну.

— Дивіться-но, як метикує! — дивується й гикає генерал у золоті. — Певне гімназист. Що ж ти, гімназист, навіть до моїх царських орлів на грудях пошани не маєш?

— Голий ти для мене! — кидає йому криком Миколка і падає під градом ударів, а генерал відвертається.

Як же ж тяжко б'ють Миколку! Раптом з болю тільки світло в голові бачить, і тугу чує, скажену тугу за життям, за всіма нитками його, за найменшою билиною й пилиною того солодкого, повік солодкого життя...

Обертається генерал, дивиться на малу, затихлу, закрявлену купку тіла і стримує знаком і кольби рушниць, і піхви шабель.

— Зоставте його, чудо-богатири! — каже добродушно. — Він уже має науку перед повішанням.

Відходять старшини від непритомного Миколки, солда-

ти закурюють, один озирнувся:

— Ще дихає, — каже.

Та раптом увага всіх звертається в бік станції: звідти біжить, плутаючись у довгій шинелі-спідниці, вартовий старшина з телефонограмою в руці.

— Гаспадін генерал, — кричить іздалеку, — семафор збили, заставу коло вилок зняли, як дияволи, з туману летять...

— Хто?

— Панцерпотяги петлюрівські. Їдуть двома лініями, найбільший панцерник на ліво, їдуть з технічними сотнями, здається, й піхоту везуть із собою. Цілою парою!

На останні слова щось світає в голові Миколки. Страшно болить усе тіло, не поворухнеться він. І раптом чує разом з усіма таракотіння, і вистріли, і дудніння одної, другої третьої гармати.

І лежить, і чує спішливі слова генерала:

— Як то, що ви кажете? "Новороссія" перепилась, а "Коршуна" немає. І ні одного паротяга під парою?

— Єсть "кукушка" до маневрів.

— Давать "кукушку" сюди швидше. Дать на ліву путь проти петлюрівців. Пустить на цілу пару насупроти. Треба паротягом пожертвувати, зате їм панцерпотяг розвалім!

Побігли адьютанти.

Тут цілком приголомшення покидає Миколку, він іще лежить безсилий, але гарячково думає:

— "Ліва путь? Та ж нею напевно йде панцерник сотника Гонтаря, Боже ж ти мій! Чотирі гармати, чотирнадцять кулеметів, люди, а весь потяг, як ясочка, новісенський!"

— Єсть "кукушка"! — кричать денікінці.

Скоса озирається Миколка: бачить із депо поволі вивпозає невеличка "кукушка", її вкляють на інші вилки, на ще інші.

А з світанкового туману, мов би громи зближались.

— Боже ж ти мій! — шепоче Миколка. — Найкращий наш панцерпотяг знищать, а з ним і всіх. Пропаде все.

І раптом спасенна думка опановує його, наповнює його жили новою кров'ю, — починає Миколка потиху повзти.

Спочатку мало хто його зауважує. Повзе Миколка,

стогнучи з болю і витираючи кров з лица, і повзе не від станції, а до станції. Може води хоче напитись?

А "кукушка" вже готова, вже наставлена, вже, легко подзенькуючи, приспішує біг, уже вискочив з неї зручний машиніст на купу піску, уже вона летить сама, як гарячий кулак, як погроза, як гостре лезо, що побрякує.

Усе швидше попихкує, летить.

На мить заплющив Миколка очі — і бачить перевернуті вагони, розбитий паротяг, і чує хряскіт заліза, і крики раних, і голос Гонтаря з розбитою головою — "діло!"

І тут зривається Микола, біжить.

О, зрозуміли денікінці його! Куля свиснула коло плеча.

Він біжить до зворотниці вилок тієї путі, що нею жетесь сліпа, смертельна "кукушка". Хутко схаменулись тепер денікінці, біжать, лаючись у свою віру і московську мати.

Миколка біжить під вистрілами: не чує болю в собі, не чує криків довкола, — падає грудьми на подавальний важіль зворотниці, та заржавілі вилки не піддаються, не піддаються.

— Боже мій! — молився Миколка. — Убий мене, але зроби.

І в останній секунді вилка клацнула, і з гуркотом перекакує несамовита "кукушка" на сліпу путь, з пекельним сичанням пролітає просто на закінчення рейок, вздиблюється, перевертається в повітрі і, як дитяча забавка, падає безсило набік.

Червона імла застелює очі Микольці — і все живе в нім покидає його.

Не бачить, як, виконуючи завдання, входять двома лініями панцерпотяги, б'ючи барабанним вогнем. По правій — іде прегарна "Хортиця" вся в огні, по лівій потужна — "Вільна Україна"; на лінії "Хортиці" — "Вірний Син", на лінії "Вільної України" — "Помста", а за нею "Таємний". Проломом ідуть на саму станцію, цілою силою пари йдуть на ворога. Гармати й кулемети зяють вогнем, суцільним, безжалісним, українським вогнем...

VI.

— Ось їде й лікарська поміч! — сказав сотник Гонтар і виглянув крізь відсунені двері вантажного вагона.

Світло впало на лице Миколки, що лежав на підлозі, але ранений не відповів поглядом на світло, порожнє було його лице.

Бо саме тоді Миколка був у раю. Сидів поплич із своїм маштаком (в раю й коні можуть сидіти) і вони розмовляли. Миколка, навіть, трохи дивувався, що його кінь так багато говорить. Підвівся врешті, поправив свій пишний, блискучий атласовий мундир з аксельбантами, що його носять усі в раю, і спитався:

— Яким чином ти говориш не по-киргизькому? Ти ж киргиз-маштак.

Коня то розсердило.

— Який же киргиз? Я вродився в Старих Сенжарах коло Перещепиної, ти цього досі не знав?

Він безсоромно розлігся, оперся спиною об дерево і засміявся, іржучи. Потім дригнув ногами і болюче вдарив копитами Миколку, аж закололо в кульші.

І тоді виї Миколки задрижали. Задрижали, порушилися повіки.

— Бачите, він приходить до себе, — промовив лікар до сотника, витираючи шприц по впорскуванню в кульшу.

— Яке він має щасливе лице! — зауважив сотник. — Гей, Петре, — відсунув він громохкі двері, — і підведи сюди маштака пана чотового. Нехай полюбується на свого збавителя.

І перше, що побачив Миколка, розплющивши очі, це — сонячний чотирикутник дверей і в ньому темну, добру голову коня з великими, вологими очима і розвішеними вухами.

Маштак дивився мудро, ніби тількищо скінчив говорити. Одночасно почув Миколка, що його ранена нога щемить гостро, незносно.

— Боже ж ти мій! — сказав він все ж пошепки до коня, ледве ворушачи очима. — Чи ж я міг знати, що ти — із Старих Сенжар?

Кінь нічого не відповів, а Миколка, обернувши голову,

побачив сотника і незнайомого лікаря, що зичливо слухали його шепоту.

— І ви, — дивним, сонним голосом запитався Миколка, — і ви, пане сотнику, теж в раю?

— Ні, хлопче, — відповів сотник дуже поважно, — ще якось ані я, ані ти. Але коли б не твій маштак, ти б був давно в раю. Це він вирвався від денікінців і прибіг до нас. Тоді ми тебе й почали шукати. І знайшли. Тепер, дасть Бог, до раю не попадеш швидко.

Аж тут по східцях спинається, входить полковник Кудрявець, а з ним поручник Шульга, густобородий, очі йому всміхаються.

Перед Миколкою Кудрявець випростовується злегка:

— Дякую тобі, — каже, — пане чотовий, в імені командування.

Миколка слова не може вимовити. А потім, ковтнувши слину:

— Що ви сказали, пане полковнику?

— Що дякую тобі в імені командування.

— Ні, то друге.

— Сказав: пане чотовий!

— А...

І дивиться сотник Гонтар: лице в Миколки ще щасливіше від того, коли про рай говорив.

ГАДЮЧКИ

Мартуся їхала трамваєм. Далеко ще було — кільканадцять кілометрів за Прагою. Така сіра подорож.

Трамвай звернув із Вацлавського намістя у бік Староміського і став: насупроти із Пшикопів ішов інший і теж став, як велика обрескла гусінь серед комашні, бо то чехи верталися з якоїсь паради.

Раптом ударила музика духової оркестри.

Грім оркестри відізвався в людських серцях. І люди сміялися, перегукувалися й ішли. Ряди гірняків у чорних шапочках, шинелях із пелеринами і кирками за поясом, ряди соколів у сірожовтих і червоних сорочках, легіонери французькі, італійські, російські, інші військові в беретах, в підгорнутих збоку капелюшках з перами, в американських кашкетах із ромбами — всі йдуть живою, гарячою стіною...

— "Ах, якби то був Київ! — думає Мартуся. — Велика Володимирська, Прорізна, Хрещатик"...

Бліда й змучена, примружує очі й бачить легкі шлички кавалерії, що тріпотять на вітрі з-над Дніпра, і високих сибожупанників у сивих смушевих шапках.

— Наші, наше...

Розплющує очі: ні це — чехи, чехи, чехи. Куди не глянеш — чужа радість, не наша. Така чужа радість.

Сиділа, прикривши очі рукою, затихла, зібгана. Як мала, змучена, гострозуба звіринка.

Треба знову було їхати, треба було йти, треба було ще їхати, щось говорити, пропихатися. Над очами боліло, застискувало.

Нарешті — Кобиліси. Височилися димарі й комини фабрик Жовтавих будиночків не рясно. Осінь їх робить ще самотнішими.

Під ногами дзвечить грязючка. Довкола ж Кобилісів — болота. І це з них повзе передвечірній туман і затирає обриси фабрик і домів.

Господар Мартусі й її брата — різник. До нього — вхід з вулиці, до них — з городу. Пів кімнатки без вікон — Мартусі, а кімнатка з вікном і столом посередині — її брата.

В кімнаті — передвечір.

— Знаєш, Мартусю, — каже брат, а чорні очі його тепер дивні, майже незрячі від мрії. — Знаєш, Мартусю, я мушу знайти на вулиці доляровий банкнот. Я його майже бачу, — такий зелений. Як я йду вулицею, я завжди уважно дивлюсь під ноги. Кажу тобі, Мартусю, я його знайду...

Він оповідає, а його подовгасте, жовте від ревматизму лице світиться. Він вчиться на матуральних курсах і йому легко мріяти. Мартуся ж — студентка, вона інша, вона знає життя.

— Не розбалакуйся занадто, — каже Мартуся суворо.

Брат замовкає і дивиться, як швидко малі, сухі сестрини ручки витягають і вбивають голку в натягнене на обруч рішельє.

Вони вже похлептали картопляної юшки, але їм голодно. І от брат починає оповідати "про їжу". Про те, що можна їсти. Сміється з того, як то студенти в Україні колись бідували, бо жили на самій ковбасі та салі з хлібом. І починає описувати звичайний кусень сала, кусень ковбаси.

Мартуся думає про життя, про те, що треба б купити теплої білизни для брата, що брат її мерзне і завжди має мокрі ноги. Думає й про недорогий плащик для себе, що бачила на Карловій вулиці. Але чує те, що говорить брат про ковбаси, і їй робиться недобре, темно в очах, — ні, це темно на дворі.

— Світи лямбу! — кричить сердито.

Брат світить лямбу, а на світло приходять два сусіди, що не мають у себе світла: Артим і хемік. Білявий, рябий і гостроносий Артимович — старшина запорозького корпусу — тепер на електротехнічних курсах.

— Артиме, маєш тютюн? — з хитрим лицем-вужликом питається його хемік з академії в Подебрадах.

— Ні, — відповідає білявий.

— А сірники?

— Ні, відповідає спокійно.

— Но, то закурим, бра'! — говорить хемік і сміється швиденько й гостро. Потім оповідає про нову моду в Подебрадах, в українській академії.

Там постійно була нова мода.

Розгоралася в мозках тисячі українців під крилами замку короля св. Юрія й огортала всіх: молодь, їх батьків, крених і самих професорів. Навіть чехи, що вчилися в українській академії, піддавалися тим настроям.

Спочатку постала мода на партійні демонстрації. В душних, повних тютюнового диму покоїках, у великих залах до вправ, у темних шиночках збиралися групки людей, виносили постанови і демонстрували. Ліві відтинки проти правих, проти центральних, тамті між собою. І раптом за киненим гаслом — кільканадцять дзигликів підносилось угору і грозило. Потім членам партій обридло було бути невмолимими. Ущухли суди, зсірілі закиди...

Комівуаяжери кинули гасло: вельос! Тоді під Подебрадами серед кучерявих садів показалися сотні вельосипедистів. Наколесниками стали всі: професори, студентки, діти і сиві діди.

Потім частина забралась до шоферства, і вечорами цілі родини розмовляли тільки про порівняльну вартість автових марок і про замоклі свічі.

Шахи і футбол прийшли майже одночасно, на них виховались майстри.

Але головно хвиля попливла іншим річищем — шукати себе в питтю. Засновано Академію Пиття, де ректором був студент-фахівець, що не раз іспитував доцентів, випивачів-аматорів. Щоб доступитись гідности члена Найяснішої Академії, суворий статут вимагав багато здисциплінованости і фантазії. Оповідали дива про те, що діялося за замкненими дверима льокалю цієї "Академії".

Непитущі й жінки забрались до літератури, і прийшла мода на писання повістей і віршів.

Молода мати одною рукою писала поему, а другою ко-

дихала дитину. Писали студенти на лекціях.

Найнеспокійніші однак — думали про смерть серед так непотрібного і чужого спокою. Прийшла мода самогубства. Хеміки-асистенти постачали отруту. Свічка горіла коло самотнього ліжка студента, він писав щось гарне про себе, про Україну, клав лист коло себе, заживав отруту і чекав смерті. Деякі пробували топитись. Але хеміки не давали ніколи справжньої отрути, а тих, що топились, витягали люди з берега.

Не приходили ані смерть, ані життя. Бо хіба ж то було життя? По передсмертних криках, залізничних валках, гарматах і прокляттях раптом залягла тиша. (Тільки здалека, із Тієї землі подзвонювали нібито шаблі, ніби кайдани)...

Брат Мартусі задрімав, сидячи на ліжку, Артим подумував коло столу, а подебрадець смішкував:

— Так от пливу я річкою в човні, барашкую. Бачу: без весла погано, а вже — пів човна води. Коли хлопці мене з берега смішать-оповідають. Щоб я сміявся. А що засміюсь, -- води більше прихлюпне. "Хлопці, втопите, — сміюся". — "Не втонеш!" — ізнов. І так собі забавляємось, а човен іде під воду.

— Витягли вас?

Мартуся швиденько довбала шитво й зиркала від часу до часу на розкритий підручник перед собою.

— Витягли. Що там! Не пропадеш так легко.

Подебрадець устав, походив — і не засміявся. Очі його посіріли, глибоко запалися, він почав нервово пригладжувати своє нерясне волосся. Потім сів, потираючи ліві груди.

— Заколело, — сказав ніби до себе.

І запитався потім:

— Де ж Михайло?

І всі здувувались, що нема Михайла.

Михайло-гарматчик, а тепер — шофером. Дужий, кремезний чолов'яга, а на його обвітреному лиці блискали малі блакитні, приязні очі. Він кохав Мартусю, хоч ніколи про це не казав. Як міг, то приходив увечорі, сідав в кутку і дивився на проворні руки Мартусі і слухав її жіночого голосу і віддано усміхався до неї з темряви.

Тоді застукало на сходах, заскрипіли двері і з-під одвірка вихилив велику, волохату голову Михайло.

— От, — сказала Мартуся докірливо, — а ми на вас чекаємо!

Михайло усміхався лагідно, поглянув на всіх, а потім поклав на стіл щось велике, завинене в хустку.

Зчинився гамір, усі кинулись розпаковувати.

— Гриби!

— Але що то за гриби?

Гриби лежали жовтавою масою, повигинані, вихрясті і вогкі.

— Сироїжки, — сказав впевнено хемік, але скоштував одного, пожував і скривився.

— Опеньки, козубеньки?..

— Чи ж ви самі збирали?

— Сам, — оживився Михайло, — там за фабрикою, знаєте, там, де ті болота. А ці гриби, я знаю, можна їсти, — в нас на Поділлі на них кажуть "гадючки".

Потім витягнув із куртки масло в папірці.

— Та воно ж мокре, та й ви самі мокрі! — скрикнула Мартуся, сплескуючи руками.

— То, бачте, провалився я, — соромився велетень, — в копанку.

— Сушіться мені зараз!

— Та я тільки по пояс...

Михайла забрали мужчини.

Гриби треба було виварити, а потім підсмажити. А, смажучи, Мартуся думала, що вона ніколи не чула про такі гриби — гадючки?

— Празькі гадючки будем їсти! — зашепотів брат над її вухом.

Потім всі, тримаючи кусень хліба в руці, блискучими очима дивилися на велику миску з грибками, що парувала. Дивились і повторювали потиху:

— Гадючки.

Виросли для них на болотах десь під вогкою чужою Прагою, і вони мусіли їх їсти.

— Знаєш, — прошепотів брат, нахилиючись до сестри,

— мені здається, що я мов би самогубство поповнюю. Може то отрута — ті гриби?

— То не їж, — сказала сердито сестра й хотіла відсунути від нього тарілку з грибами.

Вона вірила в Михайла.

— Я голодний, — промовив ще тихше брат і кинувся їсти.

— Дуже добрі гриби, — хвалив Артимович.

— Коли б, людоньки, чарка горілки до того, — зідхнув хемік.

— Немає, голубе, більше, — засоромлено пояснював Михайло, тільки на масло й хліб зосталось. Що на моєму старому Форді заробиш? Усе на репарації йде.

— Якби тут мій бунчужний Верша...

Артимович скінчив їсти і оповів про свого бунчужного Вершу. Як то прийшли вони в мале сільце, а там голо, нема чого їсти, бо перед тим Окрема Кінна дивізія все виїла. Одна бабка, люди кажуть, усе має, але не дасть і не продасть: у ніякі гроші не вірить. Одну любов однак має — котів, і в себе їх силу розмножила. Наловив бунчужний Верша котів, несе в мішку, коти м'явчать, бабка на призьбі сидить.

Тут Артимович вдарив тоненьким голосом.

— Куди, козаче, Божі творенія несеш?

— А куди ж, бабушко, — відповідав басом, — звісно топить!

— Не топи, добра душе, я тобі за них заплачу.

— Я, бабко, грошей не приймаю, я, бабко, чоловік військовий, голодний...

— То дам тобі їсти!

— А то діло друге. Давай курку, яйця...

Потім говорив брат Мартусі про матуральні курси, потім знову усі про битву під Вознесенськом, потім про професорів, про іспити, потім знову про Кам'янець. Так дивно на зміну: то лопотіння прапорів армії, то шелести сторінок підручників. Коли б їх тепер покликав на війну, — вони б засміялись щасливо і прийшли. Усміхнулися б над своїми клопотами, підручниками, допомогами, заробітками, благодійними товариствами — і пішли б у блакитну Україну.

— Пізно! — сказала Мартуся, і всі зірвалися з місць.

Тільки один Михайло сидів ще хвилинку, як зачарований, зорючи за кожним рухом її дрібного тільця, ловлячи кожен погляд і кожен усміх.

Вночі Мартуся спала тяжко.

Снилося їй, що вона встала, вікно відчинила, а за вікном стоять тисячі війська, тільки то не військо, а тисячі смертей-костомах у білих габах із опущеною блискучою косою. Потім місяць плив, — але був чорний.

Потім лица жорстокі, уперті в чернечих рясах зближались до її ліжка з усіх боків, швидко бубонячи щось до себе. Мартуся відпихала їх круглі голови, а вони все зближувались і — раптом почали її душити.

Мартуся з криком зірвалася з ліжка.

Їй стало страшно. Вона гадала, що то прийшла її остання година. Їй здавалося, що то гадючки, затроєні гриби, її вбивають. Вона злякалась за брата, вискочила з ліжка, побігла і стала серед покою. Кров лопотіла в її мозку.

Потихеньку підійшла до ліжка брата, він спав спокійно, рівно дихав, був здоровий.

Тривога шарпала дівчиною, серце її щеміло, колотилось, вона сахнулась від вікна до дверей і відчинила їх. Одразу ж за порогом плила тепла, майже пружна імла. Ця імла світилась, — може десь за нею був і місяць.

Мартусю огорнув страх невиразний, страх найбільший, як після страшних казок у дитинстві. Вона стояла серед кімнати в коротенькій сорочечці, худенька, ясноволоса, і слухала. Прикладала руку до серця, зляканого, повного жаху — слухала.

— Боже, — почала говорити Мартуся, — поможи це все пережити, поможи це все пережити...

Вона говорила виразно "це все", щоб хтось "це все" зрозумів і "це все" відчув. Хтось високо. Хтось — над нею.

Так проказавши кілька разів, заспокоїлась, заснула і спала аж до ранку.

Вранці, ще в сірому досвітку — якась людина наполохана таракотіла пальцями по шибках, бігала нетерпляче перед вікнами.

Коли Мартуся відчинила вікно, — там був Михайло у футряній куртці до праці, він важко дихав, уста його кри-
вились.

Він відітхнув повними грудьми.

— Я так боявся за вас. Я цілу ніч не спав. Я думав, — а
таки може вони отрутні?

Він стояв, як добрий великий ведмідь, і трясся від бо-
лю.

— Що отрутне?

— Гадючки.

ТАБІР

По кількох місяцях союзникам-полякам обридло давати хліб інтернованим — та й воно забагато — кількадесят тисяч нагодувати.

— "Хай пасуться в іншому місці, а не в нас!" — кажуть поляки.

Добре.

Отож приїхало з советської місії з Варшави кількох: двоє чорненьких із паперами, один студент-українець, жовтий сухітник, добре говорив українською мовою — агітатор, і ще декілька. Крім того, влада польська: урядовці з міністерства, староста.

На завтра загадали: усі на головну площу в таборі — будуть записувати охотників-поворотців під Росію. Що нібито вона їм усе тепер пробачає, кличе, милувати хоче і всякі такі речі.

А в таборі тоді — як і у всіх українських таборах: для старшин — курси освітні, генерального штабу, для козаків — курси підстаршинські, щодня — вправи, відчити, щовечора — театр. Отож начальник табору — наказ; пішли накази по дивізіях, по полках — година восьма рано ставитися перед церквою.

Година восьма — приходять з піснями, кожна частина окремо, шикуються. Гульк — їдуть авта з начальником табору і гостями.

— Струнко!

І по сотнях пішло: — Струнко!

Все закаменіло. Найстарший, пан генерал Н., виходить зручно, легко, — рапортує начальникові табору.

Вилізли з авт, дивляться. Комуністи кривляться, поля-

ки підсміхаються, а начальник табору ані так, ані сяк — жде, як з каміння витесаний.

— Ах, — каже студент-комуніст, — недобре щось воно так! Але спробую!

Закашлявся й почав. Що Україні тепер краще, як за самостійних часів, що федерація — найфасонніше діло, що всі — брати, а особливо як хто з півночі, і тее, і тоє, і онее.

Мовчать усі, не кашляє ніхто, бо то — "струнко". Холодом тільки віє, — не знати, чи з рядів, чи так з повітря.

Спіткнувся студент, дихає нерівно.

— Я, — каже, — не можу так говорити. Я так говорю, як у пустині, — каже, — або якби перед залізними мурами.

— А, розумію, — каже начальник табору і кивнув. — Спочинь!

Пішло по сотнях: "Спочинь!" Спочиває козацтво, та одному з жидків і того мало:

— Може, — каже, — ближче щоб підійшли.

Тоді знову команда:

— Струнко! Один крок вперед — кроком руш!

Як ступнули хлопці крок вперед, як ударили закаблуками чистенько — рраш, — застугоніла земля, аж усі з місії відскочили.

Тоді студент уже не говорить, витягає папірець, читає: на яких умовах під москаля вертатись.

Викликає: хто хоче?

Нікого.

Тільки дивляться так — без пощади.

Студент плечима рушив, як од нагая. Кричить тоненько:

— Разом у них забагато твердого духу. Може б їх так розпустити, а я буду ходити од бараку до бараку — позбираю декого.

— Позбираєш ти, — кажуть козаки потихеньку, — але свої кістки.

І от сидить кожна частина в своєму бараці, позамикали вікна старшини, коло дверей варта — пильнують хлопців, бо то ще й, справді, скрутять студентів голову.

Пусто стало в таборі. Рови, дрти — а посередині кільканадцять бараків. Довгі, низькі, з дощок, асфальтовою па-

пою понакривані, тонко вибілені, як кльозети. Ходить студент коло бараків, винюхе, за ним — жиди, за ними — польські урядовці. Понюхав студент — входить.

Тільки слово сказав, два, аж дивиться — диво. Люди стоять німі, камінні, високі, в похмурому ранку ще похмурніші, — а великі лави, важкі, дубові лави зводяться поволі все вище над ними, над його головою. А така лава як упаде...

Вискочив, замкнув двері за собою.

Походив знову, вибрав барак 3-ї залізної дивізії. Там його мало поміями не облили, та сотник Недайкаша встеріг козаків, не дав. Бо то, відомо, козаки, як діти, їм би таким студентом якраз і погратися.

Ходить студент коло бараків, як коло пекельних машин. Аж вкінці підходить до найменшого бараку. Бачиться йому — якась відозва. За ним і супровід суне. Підходить студент ближче — короткозорий, не видно йому.

Пенсне вклав на ніс, глянув противіч, сплюнув і — в ноги, в собачу рись. А козаки у регіт, у сміх. Та й урядовці сміялись. Бо там на папері намалювала козачня велику одну частину тіла і підписала "Поцілуй, кацапський наймите!"

Ба, та все ж рік минає, а за ним другий, третій, четвертий — не ті часи приходять. Спочатку, бувало, як хто про поворот тільки бовкнув, то з ним одразу ж і скінчили. (Двох чи трьох таки й утопили в виходках, власним судом, як провокаторів, засудивши, — добре, що таборова поліція своя — нічого не викрила.) Були такі чутки.

А пізніш потихеньку, через Варшаву виїхало таки мало-небагато людей на советську честь на большевицький здох. Ще інші з Польщі втекли до Франції на ферми, на шати. А ті, що zostались — пониділи. Як Україна нас не кличе, то що нам?

Довкола життя дивне: не львом треба бути, а на животі гадом плазувати, і нужденним лисом смердіти. Погане життя — цивільне, повне гадючих пасток для військових.

Бавилися люди і в політику, пересварилися, а дехто й побився між собок. Бо і що ж то за політика, коли вона без шаблі? І що ж то за моя віра, коли я її одразу всім в очі не можу кинути? Чи ж вони це три, чотири роки підряд всьому

світові не кидали?..

Жити однак треба, — почали люди вишивати, малювати, продавати.

Одно тільки й зосталося свято, що церква в неділю.

Панотець в низькій церкві Службу Божу править українською мовою гучно. Згадує Республіку Українську, поминає й тих, що за неї вмерли. А їх багато. Що гарніший вінець, то брали з могили й вішали в церкві, на стіні. Так і ви! Іліскує в кадильному димі — "...лицареві Війська Українського", "незабутньому...", "щирому братові..."

Це — на стінах. А перед очима — вітвар козацький, не такий, як скрізь, — чорний і з золотом і блакиттю. І скрізь мотив найвищого ордену — залізного хреста. Наші заслуги — Богові.

Після служби вийшло жіноцтво, вийшли генерали, рушили козаки і китаєць Нізінтін, і станичний конюх Салифон, і вискочив тоді на подвір'я Киріяк Масленицький. Спішить-летить до колишньої школи генерального штабу. А щоб швидче, то через городи, що то вже родинні люди позащаджували. Біжить, перескакує через помідори.

Дивиться — серед тичок квасолі сидить козак Михно і малює.

— Ти що тут малюєш, Михно? "Гроб"?

— Нимхву, — каже Михно, не відриваючись, бо поспішає на продаж. Продали в Польщі вже з кількадесят тисяч образів, він ще й своє хоче продати.

Та сотник Масленицький знає кращий заробіток.

У великій залі школи під написом на стіні "Війна — природний стан народів" застав приятелів.

— Хлопці, — каже уривисто, жваво, ще й наче б п'яними чорними очима блискає, — братва, — каже, — що будемо нидіти в цьому таборі? Їдьмо!

— А їдьмо! — поспішив хорунжий Перепілко, рожевий, білявий, як панна. — Їдьмо, нудно тут.

— Мій знайомий ще з Петербургу, — поспішає далі Масленицький, — капітан Рашков закладає в Л. наново летюче кабаре "Фіолетний Какаду". Уже прислав листа до мене. Сил до того потрібно, скажу я вам, маса-масенна. Ти, —

звернувся до Перепілка, — будеш, ну... скажім, жіночі ролі грати.

Скривився Перепілко.

— Що ж, — каже, — можу й то. Щоб тільки ми разом усі були, — попросив.

— А ви, — вказав Масленицький на Хоху й Дубенка, — а ви могли б якихнебудь римських воїнів, демонів, чи інших заморських птахів грати. Хоха ж грав у "Циганці Азі". Дуже добре, першорядної якості гра була. Ну, що ж їдемо, хлопці?

З Масленицьким можна було їхати: він був присяжним режисером у таборі, всі балі й вечірки аранжував.

Зійшлись на другий день по обіді.

Хоху не пустила жінка, зате прийшов підполковник Могальський, добрий тенор, високий, із профілем римського цезаря, умів сміятись легко й щасливо, як дитина. Прибув і Дубенко, здається, колишній учитель гімназії, філолог, сухий, жовтий, з брошурками й нотатками по кишенях френчу. Перепілко тільки всміхнувся: він за Масленицьким — в огонь і воду!

Обрахував Масленицький на двірці спільну касу.

— Ну, — каже, братки, ледве, ледве нам надорогу до Л. вистачить.

Коли це підбігає до чотирьох старшин сотник Крутенький, тридцятишестилітній учень таборової гімназії. Ледве говорить, так задихався.

— Панове, — каже, — чув я, що їдете кабаре засновувати, чи що? Візьміть і мене. Візьміть, Кирюшо, дуже вже в таборі обридло. Та й голодно.

Задумався Кирюша.

— Та що ж ви вмієте?

— А от касу провадити якунебудь, бухгалтерію там, чи що.

— Ну, добре, — сказав гостинно Кирюша, — будете нам готелі й залі до вистав замовляти. А гроші ж на дорогу маєте?

— О, я давно вже грошей на очі не бачив, — каже сотник Крутенький смутно. — Може б так — у борг?..

— Ну, що ж, братця, — питається Масленицький, — за-
брать його? — киває на сотника.

— Та треба взяти чоловіка, — кажуть і Дубенко, і Мо-
гальський, і Перепілко.

Рахує Масленицький наново. Рахує, рахує:

— Ні, каже, — з такою касою ніяк не доїдемо до Л. Я
сьогодні послав телеграму Рашкову, що ми — готові. Але
ми готові до всього, — тільки не платити.

Думав, облічував, рахував.

— Так що ж, — каже, — братця, як нам останеться до
Л. яких десять кілометрів, то ми й пішечки одробимо. А мо-
же, — каже так, з надією, — може вдасться в дорозі від ко-
гось допозичити, хто знає?..

В вагоні розсілись вигідно. За вікном бігли польські ву-
зенькі смужечки невисокого жита та вівса швидко одна по
одній. Наче хто нитки блілого гарусу перебирав. Рожевіло
вечором небо. Вечір надходив вересневий.

— Я, — сказав, з любощами, потягаючи цигарку, Мо-
гальський, — я давно кажу: нам треба пізнати ці бісові ка-
піталістичні правила — і перемогти.

— Як перемогти?

— Всіма способами. Їхніх способів навчитися. Як то ка-
жуть — експлуататорських... Похід на місто — одним сло-
вом.

— А ви ж пробували, пане полковнику? — спитався не-
сміливо хорунжий.

— Я не пробував, — сказав Могальський і засміявся од-
верто. — Нехай інші пробують.

Потім потер коліно, розтирав.

— На дощ збирається, — рве. Це достав у Стрілков-
ським таборі, — додав.

— А то ж як?

— Поєдинкувались. Посадили нас спочатку разом з ро-
сіянами. І денікінці, і червоні з нами.

— А то в вас убили нашого маляра з 3-го Гайдамацько-
го? — зацікавився рожевий хорунжий.

— Підхорунжого Хом'яка? А якже. За карикатури. Мо-

скалі: Ломакін, Пешка й Цехотский. Та й ми ж їм дали науки!

— Може й ваш Рашков там був, Кирюшо? — спитався Дубенко.

— Ні, мій Рашков — душа чоловік! — потішав Кирюша. Я його останній раз у Чотирнадцятім бачив. Усе тобі, до сорочки віддасть, як побачить, що ти в потребі.

— Всі вони такі спочатку, — буркнув Крутенький з кутка і настовбурчив колючі біляві вуса.

Говорили ще про таборові справи і кризи, а потім викурили цигарки й почали подрімувать.

Вдосвіта висіли в містечку К.

Ішли в світанку серед порожнього містечка чотирі високі постаті і п'ятий — невисокий, сотник Крутенький.

— Чи тудою дорога в Л.? — спитався Масленицький стрічного жида.

— Може й тудою, — згодився.

— А може в інший бік?

— А може і в інший бік, — сказав добродушно жид, чалапаючи по калюжах.

— Братіє, — гукнув Кирюша, — бачите, там далеко ті вілли й садиби, — то напевне вілли городян із Л. Ходімо і побідімо!

Ішли довго. Навіть Масленицький наговорився й замовк.

Місто Л. було вже близько, але важка хмара, розгорнувши сині поли, раптом труснула на них дощиком — мигичкою.

Приятелі увійшли в сад покиненої вілли і сховалися в незамкненій буді садівника. Пахло вогкістю й опалим листям. Посідали в кутку на сіні. Темно було, затишно. Говорили про те, що зроблять, заробивши в кабаре.

— Я б заклав миловарню, — сказав Могальський. — Потім подумав. — Або може б курси фехтовальні одчинив десь у великому місті.

— Я, — буркнув Перепілко, — я б на університет.

Сказав і почервонів, — йому було ніяково перед паливодою Масленицьким.

— Я б одчинив крамничку малу денебудь у місті, — буркнув Крутенький. — Торгував би, дожидав кращих часів.

Філолог не говорив нічого.

— А ти ж, чого мовчиш, Дубенко?

— О, брате Кирюшо, — усміхнувся жовтий, кістлявий Дубенко смутно. — Мені б десь підлікуватись. Хоч половину легенів урятувати.

Тут усі глянули на Дубенка й побачили — хворий. А філолог почав кашляти, усе глибше, довше, надривніше. Зупинився з стогоном, схопився за груди і — раптом злякався.

— Кров, — промовив неголосно, — я чув солоне в роті. Знов кровотеча.

Притулив хустку до уст і хустка замерехтіла яскравою плямою.

Старшини дивились на нього: очі вчителя круглішали.

— А що як умру, хлопці?

— Ет, — заговорив до нього Масленицький зпевна, хоч може задзвінко, — розкис ти, брате. То нічого, що трохи крові вийде, — пускають же кров людям лікарі?

Кров бухнула горлом, але швидко перестала.

— Хлопці, діточки, — шепотів Дубенко, — покладіть мене десь на сіні. Щоб тільки від дощу сховати, а самі йдіть. Я вам не перебаранчатиму. Я полежу.

Почали застібуватись, збиратись у дорогу. Хворий на сіні спочатку принишк, потім заворушився.

— Хлопці, — сказав дивним голосом. Вимовив це і слабо, і з незнаною внутрішньою міццю.

Всі четверо обернули в його бік голови. Недогарок освітлював їх лица: холодне лице Крутенького, південні блискучі очі Масленицького, вірні трохи дитячі риси Могальського і паняньську рум'янолицість хорунжого.

— А що, як умру, хлопці?

— Ет, таке базикаеш, — спи краще!

— Хлопці, я не боюсь смерті. Ніхто з нас не боїться смерті. Я тільки боюсь, що я не скажу вам усього. Так і вмру, всього, вам не сказавши...

Дивився на них схвильований, тримався за груди, мов боявся втечі власного серця.

— Ет, таке говориш...

— Хлопці, — і відблиск світла впав на біле, як віск, лице із посніленими очодолами й тужливим поглядом, — слухайте мене, — я, хлопці, — щасливий. Я таки бачу — ми своє зробили...

Віддихав важко: краплі поту заблищали на скронях і чолі.

Звівся на лікті.

— Та ж ми таки велике діло зробили. Ми — дріжджі, інтелігенція. Мене страх не раз брав, хлопці, — як то ми такі слабі до такого діла беремося. П'ятдесят мільйонів державу будувати, шосту частину світа в зуби бити. Себе, себе перебудовувати... Боже, як тяжко...

Принишк знов. Ледве чутно заговорив:

кров кров' ювідповідати, розпихати для себе світ залізни-
Думав я,—закляття на нас упало. Понесло нас на кров кров'ю відповідати, розпихати для себе світ залізними ліктями.
— Хлопці,— несамовитий усміх з'явився на його паперовім лиці. Дубенко пробував усміхнутися. — Діточки, та ж нас хуртовинна несла, а ми самі її ще й поганяли. Та ж ми велике діло зробили. Тепер росте, о, як росте! Не дарма я жив, хлопці, не дарма я жив, і тепер... і тепер можу... тепер...

Упав на сіно. Усі мовчали.

Масленицький підійшов до слабого і нагнувся: коло самого вуха почув шепіт:

— ...і тепер... тепер новий, новий світ ніщо не спинить...

Потім було чути тільки нерівний і слабкий віддих. Хворий змучився.

Масленицький випростувався. Зняв з себе плащ і накрив ним Дубенка.

— Ходім, хлопці! — сказав до приятелів. — Він спить.

Росіянин нечесаний, розпатланий, із козячим підборід-голодних. Приймав їх із галасом у обдертім готелевім покої. Вітався, вимахував руками.

— Що, плащі? — гукнув. — Кидайте туди, в куток. Що, чоботи мокрі? Кидайте туди ж, разом. Що, дощик змочив?

Нічого, от ковбаси загриємо, горілочку на стіл поставимо, розбалакаємось. Ви не оглядайте так мого покою! — звернувся до трохи нахмуреного Перепілка. — Тут у мене завжди так брудно.

— По-воєнному, одним словом, — як на біваках! — підморгував Кирюша.

— Та покидайте все з себе, нехай сушиться! — сказав Рашков. — От там візьміть собі сухі коци.

Сиділи, загорнувшись у коци, вминали хліб із ковбасою, випивали. Кирюша встиг уже позичити від Рашкова трохи грошей і віддав потай Могальському. Могальський зник, побіг до хворого Дубенка.

Іли і розпитувались, ділили ролі, що хто робитиме. Потім полягали і все говорили з підлоги, з ліжок.

— Люблю вашу мову малоросійську! — сказав капітан несподівано до Перепілка, — у того з'явилися червоні плями на лиці.

— Наша мова — українська! — сказав гостро.

— Та чого ж ви? — здивувався солодко москаль. — Я ж не зі злим наміром кажу. От хоч би й у віршику одному сказано:

”Нет нежнее языка,
Да навряд і будет“...

— Кинь, чоловіче! — перепинив його Масленицький з ротом, повним ковбаси, і махнув рукою. — Не хитруй, не прикидайся. Мова в нас, як мова, а ти її не зачіпай!

— А ти, Павлику, — звернувся до Перепілка, злого й червоного, — не супереч капітанові, нехай собі говорить, то — душа чоловік.

І спитав Рашкова, щоб затушувати сварку:

— У котрій частині ти був у Денікіна?

— В 3-ому гвардійському московському полку! — з унесенням вицідив Рашков.

— А, — спокійно відізався досі мовчазний Крутенький, — то це ви в Переполоківцях... — і увірвав.

— Що? — повернув голову в його бік капітан.

— Та був я там на розвідці синього полку, но й бачив: в школі Шевченкові очі видовбали, шкільного сторожа вби-

ли, учительку замучили, селян покатували, багато каліками зосталось.

— А то було мазепинське, бунтівниче село, пригадую собі, — звисока промовив капітан. — Школи мали, "Прогресу". Війна — війною, самі знаєте. Дали хохлам науку.

На це Масленицький, що куняв, обудився. Сперся на лікті:

— Хто нас буде вчити? Москва? Е, ти, бра', не занадто. Перепілка душився від гніву, сів на підлозі:

— Кислоїди прокляті! — сказав.

І почалась гаряча розмова з витиканням пальцем, з пояснюваннями, пригадками.

— От хто ви, от хто ви!

— Е, та що там! — тільки відповідав москаль.

Масленицький і хорунжий помацки дійшли до ліжка Рашкова, стояли над капітаном і тряслися з гніву.

Лишень Крутенький не ворухнувся, певне міцно спав.

Коли Рашкову це все обридло, він сів на своїм ліжку і, дивлячись в освітлені сяйвом вуличних ліхтарень, бліді, загострені втомою лиця старшин, виплеснув їм в очі злорадісно:

— Та знаю, знаю, — не переконуйте! Тисячу разів учив і вашу історію і статистику, знаю ваші надії. У вашому ж штабі працював колись, як розвідчик.

— О, шпигун?!

— Шпигував, і радий з цього. Знаю вас, — наремені ще будем водить вас, на ланцюгу, як ведмедів, чуєте?..

І він вилаявся тричі по-московському:

— Ми, росіяни, чуєте, ми будем вас одних водити за ніс, а других вішати. Чуєте, в і ш а т и!..

І, вигукнувши це слово, упав на подушки, а двоє старшин раптом замовкли, — ані пари з уст. Засвітили свічку, прихапцем убиралися. На москаля не глянули ані разу.

— Усіх вішать із жінками й дітьми! — майже сичав Рашков. — Або ви, або ми будем на світі.

Масленицький і хорунжий уже виходили. Виходили мовчки, спішно, мов ідучи на раптовну збірку своєї частини. Замкнули двері за собою.

Тільки Крутенький ще вбирився. Його запізно збудили.

— А може ви зостанетеся, пане "сотніку"? — промовив капітан, дивлячись, як поволі вбирається мовчазливий Крутенький.

— А то ж чого? — спитався, взуваючи чоботи.

— Знайшлася б для вас робота при моєму театрі.

Крутенький без слова встав і почав застібувати френч.

— Я думаю, — провадив далі москаль, — що ви все таки не поділяєте думки тих романтиків, тих шовіністів. Ви пішли, мабуть, до українців по мобілізації?

— Як? — спитався сонним басом Крутенький, стрілюючи плащ.

— Не поділяєте, кажу, їхніх фантастичних поглядів. Бо ми ж; можна сказати, рідні брати — росси. Тільки ви малий, а я — великий.

— Це ніби хто? — сказав Крутенький, застібуючи плащ і беручи кашкет у руки.

— Но, хто?.. Ми — русськіє.

Крутенький кивнув рішуче головою, немов щось важне підкреслив собі.

— Правда? — втішився Рашков. — Зостаньтесь, пане сотніку, вип'ємо ще, поговоримо...

Крутенький став над капітаном і покачав головою. Рашков раптом замовк і, побачивши його сухе лице, повне суворого змісту.

— Ні, не того я з вами не сперечався, пане капітане, що не міг. Я не хочу з вами сперечатися.

— Як то? — підскочив на ліжку капітан.

— Вас, москалів, тільки кулею навчиш розуму! — спокійно сказав Крутенький, убрав кашкет і вийшов.

В блакитнім світлі мокрих ліхтарень догнав своїх.

— "Принаймні дощ не йде!" — подумав. — От тобі й капіталісти з нас, — сказав голосно до них.

Приятелі зрозуміли його.

— Що ж, — сказав Масленицький сумно до сотника, — що ж, мабуть, ми, братку, за прокляті копійки своєї душі не продамо.

І витягнувши з кишені кільце ковбаси, відгриз і ззів з

хлібом. Це єдине, що йому залишилось з його мрій про заробіток.

До повітки садівника ввійшли потихеньку. Вже на порозі Могальський їм розповів що був лікар і радив, що може хворий виживе, що вдень завезуть Дубенка до лікарні. дям і широкими зубами, втішився, як їх побачив мокрих і

— Спить тепер, — сказав Могальський і його біляве лице замерехтіло співчуттям, стало молодим, юнацьким. — Лице замерехкотіло співчуттям, стало молодим, юнацьким. Лікар дав впорскування. Спить тепер Дубенко.

Ішов навшпиньках.

— А ви ж самі їли що? — спитався з-господарська Кирюша.

— Ні, — відповів полковник лагідно, — не було на це часу: шукав лікаря. Та мені більше курить хочеться, як їсти.

Масленицький вийняв ковбасу одною рукою, другою цигарки. Могальський соромливо взяв усе й сів у кутку.

— Но, — сказав Масленицький і чорні оливки його очей блиснули. Він витягнув з тієї самої кишені заязлені карти. Він сів на ослоні, приліпив недогарок, позіхнув.

— Що ж, браття, — кинув до Крутенького й Перепілки, — сідайте! Розпитаємося долі.

Посідали, вмостилися.

Мішаючи карти, Масленицький зиркнув з-під лоба на сонного, майже безживного хворого.

— Могальський, — спитався раптом, — що він там держить у руці?

Всі зиркнули в той бік: з-під плаща висунулась худа рука Дубенка з затисненими в руці паперами.

Полковник встав, не перестаючи смакувати цигарки.

— То він носив на серці, — сказав, пускаючи клуб диму, — а коли лікар прийшов: полковнику, каже, брате, сховай ці папери, я їх на серці ношу. Там, на тім папері, усе. Куди ж їх віддати, питаюсь, у музей! "Ні, каже, не в музей. Віддай їх комусь, хто б теж на серці носив". Я, думаю, підходжу ще, не забиратиму.

Масленицький покинув карти, взяв свічку і присвітив

нею в саме лице хворому. Дивився довго, міркував.

— Ні, братця, — сказав, — краще тепер узяти. Тут довго не пождем.

Вийняв папери з майже безживної руки, обвів усіх очима:

— Так заповіт, значить, — сказав сам до себе.

І почав розглядати. Два папери — то були листи від матері, що писала з заслання, з Сибіру. Третій був невеликий твердий папір, де рівно стреміли рядки. Масленицький поглянув на полковника, на Крутенького, на хорунжого і почав читати. І читав і дивувався, деякі слова по два рази читав.

— Боже народів, — читав, — утвердження і небес, і землі, і моря, Боже походів і самопожертви, — до Тебе моляться найсамотніший народ у світі, народ найсильніший, бо перетривав і меч, і підлість чужого слизького слова, найсильніший, бо злочини, й гріхи своїх дітей перетривав...

Масленицький зупинився, і поглянув на Дубенка, але той лежав, здавалося, заціпенілий. Ледве помітно підносились і опускалися його груди. Читав далі голосом гучнішим.

— Боже, дай нам, щоб усе, що найвеличніше — було в нас, і сповни нарід наш молитвою вічного напруження. Дай так, щоб ніхто в нас не мав замкнених очей, щоб тривога батьківська була в кожному серці, і щоб руки наші учились всі способів боротьби, щоб уми наші пізнали всі науки, а воля наша знищила всіх противників! За сірість минулих років, за блуканину на роздоріжжях, дай нам тепер велику дорогу одности й молитви!

Масленицький скінчив, і певне від несподіванки помовчав, немов задихнувся чимсь. І всі якось задихнулись. Один почав карти складати, другий погладжував вуси, дивлячись і не бачучи нічого перед собою.

Потім Масленицький обернувся спиною до хворого і став із свічкою в одній руці а з папером у другій. Він дивився на всіх по черзі. Оцінював щось, лічив, придивлявся. Ніби мав комусь щось важне доручити.

Ті стояли мовчки перед ним, не дивлячись один на одного і на Масленицького. Може тільки в себе дивились.

В кінці Масленицький рішився. Вдарив папірцем по плечі хорунжого, аж той здригнувся, й звів на нього блакитні, доброзичливі очі.

— Ти, — сказав Масленицький, — ти дістанеш. — Ти на серці носи. Ти — наймолодший.

І простягнув йому заповіт.

З М І С Т

ГРИНІВ	Стор. 5
НОМЕР ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ	66
МАЛИЙ	79
ГАДЮЧКИ	102
ТАБОР	110

